

KAIP JUOŽĄ JURGINĮ 1961 METAIS MASKVA „ŠUKAVO“...

Arūnas Vyšniauskas

Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto
Naujosios istorijos katedros docentas
El. paštas: vysniauskas@gmail.com

Įvadas

Šioje tiriamojoje studijoje dėmesys telkiamas į dvi mokyklinės istorijos knygas, kurių autorius buvo žinomas lietuvių istorikas Juozas Jurginis (1909–1994). Tai – „Lietuvos TSR istorijos“ vadovėlis, leistas 1957–1961 m., ir „Lietuvos TSR istorijos skaitiniai“, leisti 1958–1961 m. Dėl šių mokomųjų knygų 1961 m. rugpjūčio 16 d. buvo priimtas Tarybų Sąjungos komunistų partijos centro komiteto (TSKP CK) nutarimas „Apie rimtas klaidas J. Jurginio vadovėlyje ‘Lietuvos TSR istorija’ ir ‘Lietuvos TSR istorijos skaitiniuose’“¹. Apie tai jau porą kartų teko kalbėti mokslinėse konferencijose:

- 1) „Tarybinio vadovėlio tekstologija“ (Sankt Peterburgas, Sankt Peterburgo kultūros ir menų universitetas, 2008 m. balandžio 11–13 d.).
- 2) Konferencija, skirta Juozo Jurginio 100-osioms gimimo metinėms paminėti (Vilnius, Vilniaus pedagoginis universitetas, 2009 m. lapkričio 26 d.).

Darant pranešimą Sankt Peterburge, kolegos iš Rusijos iš karto net negalėjo pa-

tikėti, kad J. Jurginio vadovėlio klausimą svarstė TSKP CK, ir pasitikslindami klausė: ar tas nutarimas dėl J. Jurginio iš tikrųjų buvo priimtas TSKP CK, o ne LKP CK?

Rengiant pranešimus akademinėms konferencijoms, o paskui dar papildomai tyrinėjant problematiką, susidarė nemažai analitinės medžiagos, kurią pateikiame platesnės apimties tekste. Jį bandyta rašyti ne sausai ar perdėm akademiškai. Šiam stiliui galbūt turėjo įtakos tai, kad turime reikalą su vadovėliais jaunimui, kurie irgi rašomi vengiant akademizmo, nors tai ne kiekvienam autoriui pavyksta. Kaip yra sakęs vienas mano kolega, bandęs ne labai sėkmingai bendradarbiauti su vadovėlių leidykla: „aš jau geriau parašysiu dešimt mokslinių straipsnių...“ J. Jurginis vis dėlto sėkmingai vartojo kalbą. Kad ir kaip žiūrėtume į iš Anykščių krašto kilusį istoriką, kad ir kaip spręstume apie jo tekstų mokslinę vertę, retas kuris abejos gyvu „jurginišku“ stiliumi, sugebėjimu rašyti populiariai ir aiškiai – tiek jaunam, tiek senam suprantama kalba.

Į 1957–1961 m. J. Jurginio tekstus moksleiviams, praėjus pusei šimtmečio, vertėtų pažvelgti iš laiko perspektyvos, matant, kaip istorijos ratas pasisuko toliau. Tačiau šios studijos tikslas nebūtų sisteminė J. Jurginio vadovėlio ir skaitinių kny-

¹ Norėdami autentiškiau perteikti aptariamo laikotarpio foną, straipsnyje nevengiame vartoti tuomet oficialiai rašytų pavadinimų ir santrupų (žodį „tarybinis“; akronimus TSKP, LTSR ir t. t.).

gos turinio ar tekstologinė analizė, o nerėtusi pateikti tas septintojo dešimtmečio pradžios aplinkybes ir foną, kai J. Jurginio vadovėlinė literatūra susilaukė dėmesio Maskvoje ir buvo svarstoma Kremliuje. Šis faktas, neminint, kad TSKP CK 1961 m. rugpjūčio 16 d. nutarimas turėjo slapto žymą, mūsų istoriografijoje atsirado palyginti neseniai.

TSKP CK nutarimo dėl J. Jurginio mokomosios literatūros faktą savo publikacijose 2002–2008 m. minėjo V. Kašauskienė², A. Streikus³ ir šių eilučių autorius⁴. Išsamiausiai J. Jurginio vadovėlio svarstymų Lietuvoje klausimą, paminėdamas TSKP CK nutarimą, aptarė Aurimas Švedas 2009 m. pasirodžiusioje monografijoje, skirtoje lietuvių istoriografijos raidai sovietmečiu⁵. A. Švedo pateiktas analitinis tekstas, remiantis dokumentais iš Lietuvos archyvų, periodinės spaudos ir kitomis publikacijomis ir net interviu metodu užrašytais pasakojimais, sudaro gerą pagrindą nekartoti jau skelbtos medžiagos ir eiti toliau aiškinantis klausimą, kodėl ir kaip J. Jurginio mokojoji literatūra 1961 m. sukėlė neigiamą Maskvos reakciją. Priminsime, kad lietuviškoje istoriografijoje jau yra išsakytas teiginys, jog minėtas TSKP CK nutarimas buvo sustiprėjęs centro kovos su Pabaltijo tarybinių respublikų savarankiškumu padarinys, atspindėjęs naują situaciją kovojant su

„vietiniu buržuaziniu nacionalizmu“. Bet tai faktiškai ir viskas, kas tiesiogiai susiję su Kremliaus 1961 m. nutarimo motyvų istoriografiniu atskleidimu.

Tyrimo lauke turime reikalą su istorijos vadovėliais, kurie balansuoja tarp istoriografijos, istorijos politikos ir istorijos didaktikos. Dėl to nagrinėjant visą šią kompleksinę problematiką būtų pravartu remtis vadovėlių tyrimo metodinėmis priemonėmis, kurios užsienio valstybėse jau turi ilgąmetes tradicijas, o Lietuvoje taip pat formuojasi į atskirą perspektyvią tyrimo kryptį. Tiesa, kartais tenka susidurti su kai kurių švietimo sistemos valdininkų nuostata, esą vadovėlius reikia rašyti, o ne viešai kritikuoti. Tačiau, nagrinėdami pusės amžiaus senumo ar dar ankstesnius vadovėlius, turime tikslą ne tiek juos sukritikuoti, kiek suprasti praeitos epochos bruožus, atskleisti jos niuansus ir per vadovėlio prizmę pažvelgti į vis labiau gyvojoje istorinėje atmintyje skęstančią sovietinę tikrovę.

Šioje studijoje, aptardami 1961 m. priimtą TSKP CK nutarimą dėl J. Jurginio istorijos vadovėlio ir skaitinių knygos, siekime pateikti naujų duomenų ir apibendrinimų ir giliau įprasmiti platesniame sovietmečio Kremliaus vykdomos centrinės vadovėlių politikos ir istorijos konceptualizavimo kontekste. Be įprasto vadovėlių tyrimuose profesionalaus daugkartinio specializuoto skaitymo, taip pat konceptualaus turinio nagrinėjimo lyginant tekstus iš skirtingų vadovėlių, analitinių tyrimų, spaudos publikacijų ir skelbtų dokumentų, rėmėmės ir Lietuvos ypatingajame archyve (LYA) esančia medžiaga. Buvo atsižvelgta ir į naujausias neseniai išslaptintų archyvinių šaltinių publikacijas Rusijoje. Joje, taip pat JAV, Vokietijos ir kitų Vakarų šalių

² Kašauskienė V. Lietuvos mokyklos sovietizacija ir priešinimasis jai 1940–1964 metais. Vilnius, 2002, p. 191–192.

³ Streikus A. Sovietų režimo pastangos pakeisti Lietuvos gyventojų tautinį identitetą // Genocidas ir rezistencija. 2007, Nr. 1, p. 9–10.

⁴ Vyšniauskas A. Tarybinio mokyklinio vadovėlio tekstologija // Lietuvos istorijos studijos. 2008, t. 22, p. 219.

⁵ Švedas A. Matricos nelaisvėje. Sovietmečio lietuvių istoriografija (1944–1985). Vilnius, 2009, p. 136–139.

istoriografijoje pastaruoju metu nemažai dėmesio skiriama sovietinių istorijos vadovėlių politikai atskleisti – tai atspindi tų šalių istorikų darbai ir vykdomi tiriamieji projektai.

Visa tai sudarė galimybę pateikti savo požiūrį į istorijos politiką vadovėlių srityje, žvelgiant ne tik iš lietuviškos „parapinės“ perspektyvos, bet interpretuojant ir sovietinio Kremliaus pozicijos giluminius motyvus. Šia prasme studija pretenduoja į transnacionalinės istoriografijos lygmenį, kai neapsiribojama atskirų šalių (šiuo atveju – buvusių sovietinių respublikų) praeities uždarymu į nacionalinius istoriografinius konteinerius, o ieškoma palyginimų ir sąryšių savitai „globalizuojant“ patį naratyvą, jo turinį. Laikomasi nuomonės, kad didelių praeities imperijų, kaip antai Osmanų imperija ar Sovietų Sąjunga, istorijos atskleidimas gali būti traktuojamas kaip transnacionalinės istorijos objektas *per se*. Juk iki 1991 m. egzistavusi SSRS (TSRS) su savo postimperine ideologija, turėjo daug klasikinės žemyninės imperijos bruožų⁶. Dėl to skaitytojo neturėtų stebinti platesnis Kremliaus istorijos politikos aptarimas ar studijos gale pateikiamų išvadų, palyginimų, kauzalinųjų sąryšių, išvadų apimtis ir aprėptis.

Tikimės, kad pateikiama studija sudomins ne tik Lietuvos, bet ir Sovietų Sąjungos, Rusijos istorijos tyrinėtojus. Jiems gana gerai yra žinomi J. Stalino laikais sukurti istorijos vadovėliai, jų atsiradimo istorija, o kaip buvo sukurti juos pakeitę nauji „stabilūs“ istorijos vadovėliai N. Chruščiovo laikais, yra žinoma kur kas

mažiau⁷. Dėl to studijoje atskleidžiamas J. Jurginio vadovėlio ir skaitinių knygos likimas, su tuo susijusių faktų tolesnis išaiškinimas būtų reikšmingas ne tik Lietuvos istorijos požiūriu. J. Jurginio kazusas yra vertingas tiriant visą TSRS vadovėlių politikos istoriją.

1. Šaltiniai problemai tirti analitiniu požiūriu

Nagrinėjant J. Jurginio vadovėlį verta priminti jo išskirtinumą visoje tarybinio laikotarpio lietuviškų istorijos vadovėlių leidimo istorijoje. 1940 m. išleisti J. Geniušo ir V. Čižūno vadovėliai, nors formaliai ir gali būti laikomi pirmaisiais sovietiniais istorijos vadovėliais, kuriuose jau atiduodama duoklė sovietinei ideologijai ir propagandai, buvo nepriklausomoje Lietuvoje išleistų vadovėlių pataisyti ir papildyti leidimai⁸. Pirmasis visiškai originalus tarybinis lietuviškas istorijos vadovėlis „Lietuvos TSR istorija“ 35 tūkstančių egzempliorių tiražu pasirodė tik 1957 m., prasidėjus chruščioviniam „atlydžiui“⁹. Vadovėlio autorius formaliai buvo vienas – Juozas Jurginis, bet rankraštis turėjo praeiti įvairius svarstymus, cenzūrą, aprobaciją, – ne tik Vilniaus, bet ir Maskvos „filtrus“. Dėl to darosi suprantama, kodėl trumpoje, pusės puslapio „Pratarmėje“ 1957 m. „Lietuvos TSR istorijos“ vadovėlyje yra nurodyta, kad autorius „negali vadovėlio parašymo

⁷ Есаков В. Между социальным заказом и профессиональной историографией // Историки читают учебники. Традиционные и новые концепции учебной литературы. Москва, 2002, с. 48.

⁸ Plačiau žr.: *Stašaitis S.* Istorija Lietuvos mokykloje 1940–1941 metais: tautiškumo naikinimas ir sovietinės ideologijos diegimas // *Istorija. Mokslo darbai*. 2008, t. 70, p. 39–52.

⁹ *Jurginis J.* Lietuvos TSR istorija. Vadovėlis vidurinėms mokykloms. Kaunas, 1957.

⁶ *Osterhammel J.* Imperien // G. Budde, S. Conrad, O. Janz (Hrsg.). *Transnationale Geschichte. Themen, Tendenzen und Theorien*. Göttingen, 2006, S. 56–57.

laikyti vien tik savo darbu“ ir toliau dėkoja visiems svarstant rankraštį davusiems patarimų, konkrečiai paminėdamas ir dvi pavardes: prof. J. Žiugždos ir prof. K. Jablonskio¹⁰. Iš tikrųjų, tais laikais po visų kolektyvinių taisymų ir redakcinių apdorojimų autoriaus tekstas nebūtinai šimtu procentų perteikdavo autentiškas autoriaus mintis. Nors dėl to nebuvo galima garsiai skųstis, bet J. Jurginis, dėkodamas dviem autoritetingiems profesoriams ir visiems kitiems už vadovėlio tobulinimo pasiūlymus, savotiškai apsidraudė nuo galimos kritikos ir kartu subtiliai sugebėjo pasakyti, kad ne jis vienas atsakingas už tai, ką skaitys Lietuvos moksleiviai.

Deja, praėjus pusšimčiui metų nustatyti, kiek procentų vadovėliniai tekstai išreiškė autentišką J. Jurginio požiūrį, o kiek – ne, būtų neįmanoma. Negalima būtų visiškai pasitikėti ir miglotais „vėlyvojo“ J. Jurginio paaiškinimais. Štai ką jis rašė 1988 m.: „Jo [vadovėlio] išėjo penkios laidos, nuo šeštos atsisakyta, ir atskiras Lietuvos istorijos dėstymas mokyklose sulaikytas. Tai padaryta ne pagal kokio nors Maskvos biurokrato norą, o remiantis nacionalinės politikos teorija, kuri skelbė: įžengėme į subrendusio socializmo erą, vyksta tautų suartėjimas, susidarė vieninga tarybinė liaudis, todėl gali būti tik vienas tarybinis (valstybinis) patriotizmas ir viena tėvynė.“¹¹

Ką šiuo atveju reikštų J. Jurginio pasakymas „ne pagal kokio nors Maskvos biurokrato norą“? Ar: aš nieko nekaltinu konkrečiai? Už tai, kad vadovėlis buvo suspenduotas, atsakingų asmenų nėra? Niekas iš partinių veikėjų nerodė iniciaty-

vos priimti CK nutarimą dėl J. Jurginio? Apie nutarimą TSKP centro komitete čia, beje, net neužsimenama. Galima kelti klausimą ir taip: jei 1961 m. Kremliaus nutarimas dėl J. Jurginio vadovėlio ir skaitinių buvo priimtas slapta (jis ir iki šiol nepaskelbtas), tai ar galėjo TSRS pilietis ir patyręs komunistas J. Jurginis 1988 m. sąmoningai atskleisti valstybinę paslaptį, t. y. to nutarimo diskretiškumą ir jam žinomas peripetijas, suvokdamas, kad tai būtų neskelbtinos informacijos iš vis dar išlapintų partijos dokumentų paviešinimas?

Kaltę dėl atsisakymo išleisti šeštą vadovėlio laidą J. Jurginis 1988 m. suverčia ne konkrečiam asmeniui ar konkrečiai institucijai, o teorijai. Taip kelti klausimą konceptualių lygmeniu būtų ne pro šalį. J. Jurginio 1988 m. paaiškinime vis dėlto tas teorinis lygmuo pateikiamas ne labai korektiškai, o taikant devintajame dešimtmetyje įprastą partinę oficialią „išvystyto socializmo“ koncepciją. Iš tikrųjų, 1961 m. jos dar nebuvo. 1957–1961 m. leistame „Lietuvos TSR istorijos“ vadovėlyje „brandaus“, „subrendusio“ ar „išvystyto“ socializmo nė su žiburiu nerasime. Vadovėlio gale skaitome apie lietuvių tautos dalyvavimą kuriant komunizmą kartu su kitomis tarybinėmis tautomis. Toks „lietuvių tautos“ (o ne „tarybinės liaudies“) pabrėžimas komunizmo kūrimo procese Maskvai gal ir nekėlė susižavėjimo, tačiau forsuota komunizmo sukūrimo programa, atsispindėjusi J. Jurginio vadovėlyje, atitiko N. Chruščiovo valdymo laikotarpio ideologinius reikalavimus ir politines gaires.

J. Jurginio vadovėlis 1957–1961 m. susilaukė penkių lietuviškų leidimų, t. y. tuo laikotarpiu buvo leidžiamas kasmet. Buvo ir keletas rusiškų bei lenkiškų leidimų. Juos, beje, dabar, pasirodo, rasti ne

¹⁰ *Jurginis J. Lietuvos TSR istorija. Vadovėlis vidurinėms mokykloms. Kaunas, 1957, p. 3.*

¹¹ *Jurginis J. Šapokos istorijos apžvalga // Literatūra ir menas. 1988, birželio 18, Nr. 25, p. 11.*

taip lengva. Masiškai šalinant iš bibliotekų sovietmečio literatūrą, net ir pagrindinėse bibliotekose nebelieka to laikotarpio vadovėlių. Pavyzdžiui, lietuvišką J. Jurginio „Lietuvos TSR istoriją“ Lietuvos nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje dar galima rasti (ir tai ne visų leidimų), o rusiško leidimo egzempliorių jau nebeliko. Gaila. Mat moksliniams tikslams ir rusiškų leidimų egzemplioriai kaip tyrimo šaltinis būtų reikalingi. Pavyzdžiui, pasižiūrėtume, kaip vadovėlio tekste verstas žodis „tauta“: „народ“ ar „нация“? Arba štai, rengiant mokslinį straipsnį rusų kalba ir norint panaudoti vieną kitą citatą, gerai būtų paimti ją tiesiogiai iš rusiško vertimo, o ne versti pačiam iš lietuviško, nes žodis žodin originalaus vertimo vis tiek nepakartos...

Aptariamuoju laikotarpiu dienos šviesa išvydo ir J. Jurginio Lietuvos TSR istorijos skaitiniai ketvirtai klasei. Pirmas lietuviškas leidimas 1958 m.¹², antras – 1960 m., trečias – 1961 m. Skaitiniai leisti be pakeitimų, o vadovėlis, nors jo esminė struktūra ir turinys nesikeitė, buvo taisomas ir papildomas. Pavyzdžiui, penktame vadovėlio leidime 1961 m. paskutiniame paragrafe atsirado N. Chruščiovo portretinė nuotrauka su ordiniais ant krūtinės¹³. Žvelgiant iš laiko perspektyvos matyti, kad tais metais N. Chruščiovas pasiekė aukščiausią savo valdžios įtakos tašką – šiuo atveju tai rodo ir jo nuotraukos įdėjimas į lietuvišką vadovėlį. J. Jurginio vadovėlis apėmė visą Lietuvos istoriją nuo seniausių laikų iki einamojo momento ir atspindėjo tuometinės naujausios istorijos įvykius „iki mūsų dienų“ («до наших дней»), kaip tada

buvo įprasta sakyti. Net ir 1956 m. įvykęs XX TSKP suvažiavimas buvo įamžintas atskiru paragrafo skyreliu, nors apie Stalino „asmenybės kulto“ pasmerkimą 1957–1961 m. leisto vadovėlio puslapiuose dar nerašyta.

1959 m. pradžioje įvykus TSKP XXI suvažiavimui, priėmusiam komunistinės visuomenės išplėstinės statybos programą, atitinkamą medžiagą jau spėta įtraukti į išleistą pataisytą trečiąją vadovėlio leidimą (1959 m.). Čia, džiugiai informuojant apie suvažiavime priimtą septynmečio planą, pranešama, kad maždaug iki 1970 m. Tarybų Sąjunga pasieks „aukščiausią pasaulyje žmonių pragyvenimo lygį“¹⁴. Vadinasi, istorijos vadovėlis N. Chruščiovo laikais jau neapsiribojo vien praeities aiškinimu, o, remdamasis komunistų partijos programa, brėžė gaires šviesiai ateičiai. Kadangi J. Jurginio vadovėlio visų leidimų pabaigoje buvo rašoma, kaip lietuvių tauta tvirtai žengia į komunizmą, tai toks vadovėlis, atrodytų, neturėjo kelti problemų komunistų partijai. Tačiau atsitiko kitaip. Nepasitenkinimo Maskvoje ženklai viešai ėmė ryškėti 1960 m.

1960 m. rudenį Rusijos TFSR Švietimo ministerijos metodiniame leidinyje „Prepodavanie istorii v škole“ pasirodė kritinė dviejų vadovėlių recenzija, parašyta A. Karino¹⁵. Jis, iš kitų publikacijų žinomas kaip istorijos mokymo metodikos specialistas, aptarė 1960 m. pasirodžiusius J. Jurginio vadovėlio trečiąją rusišką¹⁶ ir Latvijos TSR istorijos vadovėlio pirmą-

¹⁴ *Jurginis J.* Lietuvos TSR istorija. Vadovėlis vidurinėms mokykloms. Kaunas, 1959, p. 161.

¹⁵ Преподавание истории в школе. 1960, № 5 (сентябрь–октябрь), с. 97–100.

¹⁶ *Юргинис Ю.* История Литовской ССР. Учебник для средних школ / 3 изд. на русском языке. Каунас, 1960.

¹² *Jurginis J.* Lietuvos TSR istorijos skaitiniai. Kaunas, 1958.

¹³ *Jurginis J.* Lietuvos TSR istorija. Vadovėlis vidurinėms mokykloms. Kaunas, 1961, p. 161.

jį rusišką leidimą¹⁷. Recenzentui kritine prasme, kaip atrodo, reikėjo ir tam tikros drašos. Mat, J. Jurginis sąjunginiam skaitytojui dar buvo faktiškai nežinomas, trijų „Latvijos TSR istorijos“ vadovėlio autorių pavardės E. Plaude, J. Krippen ir E. Lie-la irgi mažai ką sakė už Latvijos ribų, bet latviško vadovėlio antraštinis atsakingasis redaktorius vis dėlto buvo profesorius J. Zutis, o tai jau buvo visoje tarybinėje historiografijoje žinoma pavardė. Jis buvo ne tik Latvijos TSR Mokslų akademijos narys, bet ir TSRS Mokslų akademijos narys korespondentas, Maskvoje leidžiamo solidaus daugiatomio akademinio leidinio „Vsiemirnaja istorija“ penktojo tomo atsakingasis redaktorius. Dėl to vadovėlio turinį reikėjo kritikuoti apdairiai, kad nesusikompromituotum kaip neišmanėlis.

Galbūt dėl to, šiek tiek parašęs teigiamai apie vadovėlių turinį mokslinė prasme, pagarbiai paminėjęs J. Zučio „autoritetingą redakciją“, garantavusią „aukštą mokslinį lygį“, A. Karinas daugiausia nagrinėjo tai, ką geriau išmanė. Jis kabinėjosi prie vadovėlių metodinės pusės, pavyzdžiui, nurodė sudėtingą, per daug akademišką Latvijos TSR istorijos vadovėlio stilį. Ko gero, šie priekaištai nebuvo be pagrindo, tačiau išvada, kad vadovėlių kalba turi būti prieinama moksleivių supratimo lygiui, recenzijos gale jau buvo formuluojama bendrai. Galėjai suprasti, kad ir J. Jurginiui dar reikėtų pasitempti šioje srityje, nors jo stiliaus suprantamumas buvo toks akivaizdus, kad tiesiogiai už kalbos sudėtingumą lietuvių autorius nebuvo užsipultas.

A. Karinas pažymėjo, kad po nuodugnaus svarstymo ir recenzavimo bei

kruopštaus redagavimo J. Jurginio vadovėlio trečiajame rusiškame leidime nebeliko aiškių metodologinio ir faktinio pobūdžio trūkumų (tuo recenzentas tarsi ir pasiaiškina skaitytojams, kodėl jų nerado). Vis dėlto A. Karinas pabandė surasti metodinių lietuvių autoriaus „nuodėmių“, tačiau rašė painiai, gal ir nesusivokdamas, kad pats sau prieštarauja. Pavyzdžiui, recenzijos pradžioje jis pagyrė, kad abu vadovėliai (latvių ir lietuvių) parodo sąjunginių respublikų ryšį su Rusijos istorija. O recenzijos gale J. Jurginis jau kaltinamas, kad nesusiejo savo vadovėlyje dėstomos medžiagos su TSRS istorijos vadovėliu. Konkrečiai priekaištaujama, kam jis kartoja tai, kas yra TSRS istorijos vadovėlyje (esą dubliuoja medžiagą apie 1905 m. revoliucinius įvykius Rusijoje). Bet kitoje pastraipoje J. Jurginiui jau prikišama, kam jis neparašė apie Aleksandro Nevskio pergalės reikšmę triuškinant vokiečius ant Čiudo ežero ledo. Iš teksto buvo matyti, kad recenzentas nėra patenkintas lietuvišku ir latvišku vadovėliais, tačiau A. Karinui, kaip atrodo, trūko kompetencijos dalykiškai iškelti trūkumus dėl istorinio turinio pateikimo. Tuo veikia užsiėmė kompetentingesni „kritikai“.

Kitais, sprendžiant iš konteksto – 1961 m., aiškiai pagal nurodymą iš aukščiau, buvo parengtos trijų Maskvos istorikų išvados dėl J. Jurginio vadovėlio (antrojo rusiško leidimo, pasirodžiusio 1959 m.). Jas pasirašė istorijos mokslų daktaras V. Pašuto, istorijos mokslų daktaras A. Paškovskis, istorijos mokslų kandidatas A. Andrejevas. Šios istorikų išvados, sutelkiančios dėmesį jau ne į metodiką, o į turinio kritiką, skelbtos nebuvo, tačiau yra išlikusios mašinėle spausdintu 26 lapų apimties dokumentu rusų kalba be datos buvusiam Lietuvos partiniame archyve,

¹⁷ Плауде Э., Криппен Я., Лиела Э. История Латвийской ССР / Под ред. проф. Я. Зутиса, для средних школ. Русское издание. Рига, 1960.

kuris yra Lietuvos ypatingojo archyvo fonduose¹⁸.

Susidaro įspūdis, kad A. Karino skelbta recenzija ir Maskvos istorikų tarnybiniam naudojimui atlikta J. Jurginio vadovėlio kritinė analizė nebuvo atsitiktiniai dalykai, o paruošiamasis etapas J. Jurginio mokomosios literatūros kritiniam apsvaistymui ir sprendimo priėmimui aukščiausiu lygiu. 1961 m. rugpjūčio 16 d. TSKP CK nutarimas dėl rimtų klaidų J. Jurginio vadovėlyje „Lietuvos TSR istorija“ ir „Lietuvos TSR istorijos skaitiniuose“ oficialiai paskelbtas nebuvo, bet jo įsakmaus tono „siūlymų“ bei rekomendacijų turinys buvo pateiktas Lietuvos KP CK vadovybei. Tų pačių metų rugsėjo 15 d. įvyko LKP CK biuro posėdis, kuriame buvo numatytos TSKP CK nurodymų vykdymo priemonės. Rusiškas posėdžio protokolo originalas yra saugomas Lietuvos ypatingajame archyve¹⁹. LKP CK biuro nutarimas dėl TSKP CK rugpjūčio 16 d. nutarimo vykdymo priemonių, išverstas į lietuvių kalbą, yra paskelbtas akademiniam dokumentų rinkinyje 2005 m.²⁰ Iš jo galima kait ką suprasti, kas buvo pasakyta TSKP CK nutarime. Pavyzdžiui, matyti, kad Maskva dėl principinių klaidų vadovėlyje ir skaitinių knygoje apkaltino ne tik autorių (kas savaime suprantama), bet ir LKP CK bei LTSR Švietimo ministeriją. Kadangi LKP CK biuro nutarimo protokolas yra surašytas rusiškai, iš jo sužinome, kaip vadinosi TSKP

CK nutarimas originalo kalba: «О серьезных ошибках в учебнике Ю. Юргиниса 'История Литовской ССР' и в 'Книге для чтения по истории Литовской ССР'».²¹ Buvusiame partiniame archyve Vilniuje yra ir daugiau medžiagos, susijusios su J. Jurginio vadovėlio kritiniu nagrinėjimu.

Vis dėlto paties TSKP CK nutarimo teksto, kaip viso dokumento, buvusiame Lietuvos partiniame archyve rasti nepavyko. Veikiausiai tą nutarimą priėmė ar bent jau parengė TSKP CK komisija, vadovaujama Michailo Suslovo. Turima omenyje „Komisija ideologijos, kultūros ir tarptautinių partinių ryšių klausimams“, veikusi Maskvoje 1958–1961 m. Nors į komisijos uždavinius įėjo ir teorinio pobūdžio klausimai, tuo ji beveik neužsiėmė, o rengė ir priimdavo nutarimus konkrečiais klausimais. Į komisijos funkcijas įėjo ir klausimai, susiję su visuomenės ir politikos mokslų vadovėlių rengimu²². Šios komisijos medžiaga, kartu ir priimti nutarimai Maskvoje buvo išslaptinta palyginti neseniai. Dalis medžiagos, ypač tos, kuri susijusi su kultūros klausimais, yra skelbta specialiame dokumentų rinkinyje²³. Kaip matyti iš pastarosios publikacijos, daugelis dokumentų turėjo žymą „Visiškai slaptai“. Dokumentų rinkinio pradžioje rašoma: „Pagal seną tradiciją, visi nutarimai, išeinantys iš konkrečių CK organų, apibendrintai vadinosi „CK nutarimais“, dėl to ir Komisijos nutarimai buvo traktuojami kaip CK nutarimai.“²⁴

¹⁸ LYA, f. 16895, ap. 2, b. 231, l. 99–124 (Заключение о книге Ю. Юргиниса «История Литовской ССР». Учебник для средних школ. Государственное издательство педагогической литературы. Каунас, 1959 г. Издание второе, стр. 188.)

¹⁹ LYA, f. 1771, ap. 207, b. 111, l. 14–17.

²⁰ Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990 / Juozapas Romualdas Bagušauskas, Arūnas Streikus (sudarytojai). Vilnius, 2005, p. 292–295.

²¹ Ten pat.

²² LYA, f. 1771, ap. 207, b. 111, l. 14.

²³ Справочно-информационные материалы по документам Российского государственного архива новейшей истории (РГАНИ). Путеводитель. Выпуск 1. 2004, с. 90–91.

²⁴ Идеологические комиссии ЦК КПСС. 1958–1964: документы / Русский университет (БОХУМ),

Neatmestina galimybė, kad Rusijos valstybiniame naujausios istorijos archyve²⁵ Maskvoje, fonde Nr. 11, kur saugomi TSKP CK minėtos komisijos dokumentai, ir yra nutarimas dėl J. Jurginio vadovėlio ir skaitinių. O tai, kad buvusiam Lietuvos partiniame archyve to nutarimo nėra, lengvai gali būti paaiškinama diskretiškai parengto dokumento pobūdžiu, mat slapta TSKP CK dokumentas turėjo būti saugomas Maskvoje, o ne Vilniuje. Pagal galiojusias normas tokio dokumento net ir kopija negalėjo būti saugoma respublikinės reikšmės partiniame archyve. Tačiau kadangi Lietuvos partinė vadovybė turėjo žinoti TSKP CK nutarimo turinį, kad galėtų į jį reaguoti, tai kai kurie popieriai, išreiškiantys tą turinį, nors ir be aiškaus ir viso pavadinimo, yra išlikę buvusiam Lietuvos partiniame archyve.

Konkrečiai vienoje iš bylų Lietuvos ypatingajame archyve yra įdomus mašinarščio tekstas rusų kalba, kuris atrodo kaip kažkokio svarbaus dokumento imperatyvioji dalis. Jame atkreipiamas Lietuvos KP CK dėmesys į tai, kad negalima leisti J. Jurginio vadovėlio su tokiomis rimtomis ideologinėmis klaidomis. LKP centro komitetui siūloma 1962–1963 mokslo metų pradžiai išleisti naują, mažesnės apimties istorijos skaitinių knygą ketvirtai klasei, kurioje vyrautų kovos už Tarybų valdžią, socializmo kūrimo, tautų draugystės tematika. Taip pat siūloma išleisti naują Lietuvos TSR istorijos vadovėlį ir paskelbti straipsnių mokytojams internacionalinio

auklėjimo, lietuvių tautos ryšių su rusų ir kitomis tautomis tematika. Trečiu punktu žurnalo „Kommunist“ redakcijai nurodoma paskelbti Pašutos, Peskovskio (sic!), Andrejevo recenziją.

Pateiksime tekstą rusų kalba, kaip jis yra užfiksuotas archyve saugomame dokumente.

РЕШЕНИЕ

1. Обратитъ внимание ЦК КП Литвы на недопустимость выпуска учебника со столь серьезными идеологическими ошибками.

2. Предложить ЦК КП Литвы обеспечить издание к началу 1962/63 учебного года:

а) новой книги для 4 класса значительно меньшей по объему, с преимущественным вниманием рассказа на тему борьбы за Советскую власть, о социалистическом строительстве, о дружбе народов;

б) нового учебника для средней школы по истории Литовской ССР. Привлечь наиболее квалифицированных историков;

в) Опубликовать ряд статей в помощь учителю по вопросам интернационального воспитания, связи истории литовского народа с историей русского и других народов, усилить контроль за преподаванием истории со стороны местных партийных органов и Министерства просвещения.

3. Поручить редакции «Коммунист» опубликовать рецензию Пашута, Песковского, Андреева.²⁶

Kaip atrodo, tai ir yra TSKP CK nutarimo baigiamoji dalis arba mažiausiai jos esminių punktų išdėstymas. Mat visi trys punktai atsispindi LKP CK biuro rugsėjo 15 d. nutarime ir su tam tikromis korektyvomis paskui buvo įvykdyti:

1) Reaguojant į TSKP CK nutarimą ir apsvarsčius klausimą LKP CK biure, pakartotinai leisti J. Jurginio vadovėlį atsisakyta.

Институт русской и советской культуры Ю. Лотмана, Федеральная архивная служба России. Центр хранения современной документации; составители: Е. С. Афанасьева, В. Ю. Афиани (ответственный редактор), Л. А. Великанская... [et. al.]. Москва, 2000.

²⁵ Российский государственный архив новейшей истории.

²⁶ LYA, f. 16895, ap. 2, b. 231, l. 136.

2) 1962–1963 mokslo metams skubos tvarka išleista nauja „mokymo priemonė“, pakeitusi ankstesnį J. Jurginio vadovėlį. Ją parašė keturių autorių kolektyvas (į jį įėjo ir J. Jurginis)²⁷. 1962 m. taip pat buvo išleista nauja istorijos skaitinių knyga²⁸, kurios autoriai nurodyti du: J. Jurginis ir N. Kastanauskaitė. 1958–1961 m. „Lietuvos TSR istorijos skaitinių“ lietuviškas leidimas turėjo 77 teksto puslapius, o naujuosius skaitinius sudarė 56 teksto puslapiai. Taigi, naujojo skaitinių leidinio puslapių skaičius mažesnis, palyginti su ankstesniu, daugiau nei ketvirtadaliu (apskaičiavus gaunama 27 proc.). Nors knygelė ketvirtokams išleista ne kaip visiškai nauja, o kaip patobulintas leidimas, partijos direktyvinių organų iškeltas reikalavimas įvykdytas: skaitinių apimtis sumažėjo. Abiejų naujų mokomųjų knygų redaktoriumi nurodytas prof. J. Žiugžda. Vadinasi, 1962 m. padidintas institucinis atsakingumas, atsakomybė už naują vadovėlį ir skaitinius teko jau ne vienam žmogui, o autorių kolektyvui, į kurį įėjo LTSR Mokslų akademijos Lietuvos istorijos instituto direktorius, kaip atsakingasis redaktorius. Tai formaliai galėjo reikšti, kad, vykdant partijos nutarimą, buvo pritraukti „labiausiai kvalifikuoti istorikai“, jie parengė naujas istorijos mokymo priemones ir jas laiku suspėta išleisti 1962–1963 mokslo metams. Turinio prasme 1962 m. leidiniuose mokslieiviams taip pat buvo atsižvelgta į va-

dovaujančių partijos organų 1961 m. išreikštą kritiką. Be to, jau 1961 m. rudenį respublikinėje mokytojams skirtoje spaudoje pasirodė atitinkamų straipsnių, kuriuose buvo iškeltos J. Jurginio vadovėlio klaidos ir trūkumai, taip pat straipsnių, pabrėžiančių istorinius lietuvių ryšius su rusais ir kitomis TSRS tautomis.

3) žurnale „Kommunist“ 1961 m. pabaigoje iš tikrųjų pasirodė J. Jurginio vadovėlio kritinė recenzija.

Pirmiau pateikto LYA saugomo trijų punktų dokumento rusiška leksika atitinka N. Chruščiovo laikų partinę frazeologiją. LKP centro komitetui ne „įsakoma“, o „siūloma“. Bet, operatyviai nereagavus į tokius „siūlymus“, paprastai galėjo eiti jau organizacinės išvados iš Maskvos ir vadovaujančių kadrų pakeitimas Vilniuje. Antra vertus, kas, jei ne TSKP CK vadovybė, turėjo teisę įpareigoti Maskvoje leidžiamo žurnalo „Kommunist“ redakciją išspausdinti J. Jurginio vadovėlio recenziją, kurios konkretūs autoriai yra išvardyti pavardėmis (Pašuto, Peskovskij, Andrejev)? Tą kritinę recenziją (tiek išvardytų trijų autorių rankraštinių variantą, tiek žurnale „Kommunist“ išspausdintą variantą) dar panagrinėsime, o dabar atkreipsime dėmesį į kitą dalyką. Logiškai maštant, TSKP CK 1961 m. rugpjūčio 16 d. nutarime turėjo būti ir konstatuojamoji dalis, kurioje išdėstoma J. Jurginio vadovėlio ir skaitinių kritika. Ją konkrečiai išreiškus jau buvo galima aiškiai formuluoti direktyvinius reikalavimus.

Iš tikrųjų, toje pačioje byloje, kurioje randame lapą su sprendimo (*Решение*) trimis punktais, yra dar ir trys mašinosraščio lapai, kuriuose rusų kalba išdėstyti 26 punk-

²⁷ Berlinskienė A., Gaigalaitė A., Jurginis J., Pilkauskas Z. Lietuvos TSR istorija VII–VIII klasei / Redagavo prof. J. Žiugžda. Kaunas, 1962.

²⁸ Jurginis J., Kastanauskaitė N. Lietuvos TSR istorijos skaitiniai. IV klasei. Kaunas, 1962.

tai kritinių pastabų dėl J. Jurginio vadovėlio. Archyvinis dokumentas be parašo ir be datos pavadintas „Istorijos vadovėlio klaidos ir trūkumai“²⁹. Iš jo matyti, kad dauguma kritinių pastabų iš esmės buvo skirtos toms vadovėlio vietoms, kurių turinys nepakankamai rodė ryšį su TSRS istorija, visų pirma, rusų tautos istorija. Pagrindinis kaltinimas buvo „Lietuvos istorijos izoliavimas“. 25-as punktas ta prasme apskritai turėjo apibendrinamąją reikšmę: „Aiškinimas, kad šis vadovėlis yra TSRS istorijos vadovėlio papildymas, nėra pagrįstas. Žinios apie respublikos istoriją turi derintis su TSRS istorijos kursu. Vietinę medžiagą reikia atrinkti pagal pagrindines bendrojo kurso temas, iliustruojant ir konkretinant vietinę medžiagą pagrindinius TSRS istorijos reiškinius, rodant tai, kas bendra ir atskira tautų istorijoje.“³⁰ Šis punktas lyg ir rodytų, kad J. Jurginis ar jo gynėjai kažkaip bandė teisinti savo vadovėlio poziciją, aiškinti ją, tačiau tas aiškinimas Maskvai pasirodė nepagrįstas.

25 kritinių punktų turinys (iš 26) lakoniška forma yra pateiktas A. Švedo knygoje³¹. Joje nepateiktas 26-as archyvinio dokumento punktas, bet jis buvo ne tiek pastaba, kiek skambėjo kaip verdiktas. Pateikiame šį punktą pažodžiui: „Vadovėlis turi būti pakeistas visaverčiu mokymo vadovu.“³² Atkreipsime dėmesį į žodį „visaverčiu“. Įsidėmėkime jį.

Iš karto po lapų su 26 kritiniais punktais toje pačioje byloje randame vieną mašinraščio lapą rusų kalba su pavadinimu

viršuje „Istorijos skaitinių knyga“³³. Čia keturiais sakiniais kritikuojama J. Jurginio istorijos skaitinių knyga, tačiau vėl be parašo. Po šių sakinių yra dar pora, bet jie pateikiami atskira pastraipa, atskirta trimis „ikšais“ nuo viršuje esančios teksto dalies, ir, kaip atrodo, perteikia bendrą išvadą apskritai apie J. Jurginio vadovėlį. Toliau pateikiame keturis minėtus sakinius apie istorijos skaitinių knygą ir du apibendrinamuosius sakinius apie vadovėlį originalo kalba.

Книга для чтения по истории

Ещё менее удачна. Те же недостатки. Вместо стремления просто, популярно изложить эпизоды – изобличение недостатков. Книга велика по объёму – 80 страниц и потому непосильная для школьников. На обложке книги иллюстрация взята не из советского периода, а показано столкновение литовского рыцаря с крестоносцем.

* *

Эта книга – первые попытки написать свой учебник. Однако ошибки не могут быть объяснены трудностями, возникающими перед автором, т.к. в советской исторической науке все эти вопросы решены.³⁴

Tai ir viskas, kas konkrečiai pasakyta apie „Lietuvos TSR istorijos skaitinius“, bent jau tai, ką pavyko rasti Lietuvos ypatingajame archyve. Bendra mašinraštinio teksto išvada apie skaitinius – tai dar mažiau vykusė knyga negu vadovėlis, pilna trūkumų. Neatmestina, kad tie 26 kritiniai punktai, skirti vadovėliui, ir pastabos apie skaitinių knygą (byloje kartu sudėti lapai atrodo kaip vieno dokumento dalis) ir yra tie LKP CK biuro paminėti „rimti trū-

²⁹ LYA, f. 16895, ap. 2, b. 231, l. 132–134.

³⁰ Ten pat, l. 134.

³¹ Švedas A. *Matricos nelaisvėje*, p. 271–272.

³² «26. Учебник должен быть заменен полноценным руководством.» Жр.: LYA, f. 16895, ap. 2, b. 231, l. 134.

³³ LYA, f. 16895, ap. 2, b. 231, l. 135.

³⁴ Ten pat..

kumai ir principinės klaidos“, kurias nurodė TSKP CK. O trijų maskviečių istorikų parengta recenzija, veikiausiai, ir buvo pagrindas ilgokam J. Jurginio vadovėlio klaidų ir trūkumų „sąrašui“ iš 26 punktų. Mat tie punktai savo turiniu beveik sutampa su minėtoje recenzijoje išsakytomis kritinėmis pastabomis. A. Karinas, savo 1960 m. recenzijoje pakritikavęs J. Jurginio vadovėlį, siūlė jį iš esmės perdirbti (tai reikštų taisyti seną), o trijų maskviečių recenzijoje to vadovėlio siūloma apskritai atsisakyti ir pakeisti jį nauju. Jau cituotas „sąrašo“ 26-as punktas šį siūlymą išreiškė glausta forma.

O pora apibendrinamųjų sakinių, kuriais pasakoma, kad vadovėlio klaidos negali būti pateisinamos tuo, jog tai pirmieji bandymai sukurti savo vadovėlį ir autoriui buvo iškilę sunkumų, signalizuotų, kad autorius lyg ir bandė teisintis. Numanomi argumentai galėjo būti tokie: esą sunku pirmą kartą rašant istorijos vadovėlį, kad tai apskritai pirmas tarybinis istorijos vadovėlis Lietuvoje ir pan. Tai gal prieš primant TSKP CK nutarimą J. Jurginis buvo kviečiamas į Maskvą pasiaiškinti?

2. Kodėl susirūpinta Maskvoje?

Minint J. Jurginio 100-ąsias gimimo metines, mūsų žiniasklaidoje pasirodė įdomių straipsnių, skirtų šiam jubiliejui. Viename jų rašoma esą J. Jurginis, svarstant jo vadovėlį Maskvoje, „pats dalyvavęs tame TSKP CK plenumo, grįžęs į Vilnių su tariamu pasididžiavimu pasakojo draugams, kad ten daugiausia dėmesio buvo skiriama dviem Juozams – Stalinui ir Jurginiui...“³⁵ Skamba vos ne kaip anekdotas. Šia in-

formacija šimtu procentų sunku patikėti, mat kažin ar į TSKP CK plenumą galėjo pakliūti ne CK narys ir ne kandidatas į CK narius. J. Jurginis nebuvo ir atsakingas partinio aparato darbuotojas („aparatinė“), kuris pagal rangą ar tarnybines funkcijas galėtų būti kviečiamas į plenumą Maskvoje. Kita vertus, 1961 m. rugpjūtį nevyko jokie TSKP CK plenumo. Tų metų vasarą buvo tik vienas TSKP CK plenumas, bet jis vyko birželio 19 d. ir pagrindinis jo klausimas buvo naujos TSKP programos ir naujų įstatų svarstymas. Kad šalia to susirinkę CK nariai Maskvoje dar svarstyti kažkokį Jurginį iš Lietuvos su jo skaitiniais pradinukams ir vadovėliu vyresniems moksleiviams, nėra pakankamo pagrindo teigti. Tačiau visiškai įtikėtina, kad J. Jurginis 1961 m. vasarą galėjo būti kviečiamas ir dalyvavo M. Suslovo vadovaujamose komisijos darbinio posėdyje, ten bandė kažką aiškinti, bet jos neįtikino. O tos komisijos nutarimai, kaip įprasta, buvo laikomi TSKP CK nutarimais. Tokiu atveju logiškai būtų paaiškinama ir J. Jurginio kelionė į Maskvą, jei ji buvo³⁶. Paskui atsiradęs J. Jurginio pasakojimas artimiems pažįstamiems galėjo apaugti gandais ir kai kuriais faktų iškraipymais.

O gandai sklido jau 1961 m. rugsėjo pradžioje. Tai rodo Lietuvos istorijos instituto 1961 m. rugsėjo 8 d. uždaras partinės organizacijos posėdis, kuriame, kaip parašyta protokole: „Tarp kitų klausimų, drg. Šadžius prašo informuoti Pirminę partinę organizaciją apie drg. Jurginio vadovėlio padėtį, dėl kurio sklinda įvairių ir neparemtų gandų ir komunistai nežino kuo tikėti.“³⁷

³⁶ Pagal laiką taip galėjo būti, nes M. Suslovo vadovaujama komisija funkcionavo iki 1961 m. spalio imtinai.

³⁷ LYA, f. 11074, ap. 2, b. 5, l. 47 (Lietuvos TSR MA Istorijos instituto pirminės partinės organizacijos

³⁵ Rudokas J. Sunki buvo Lietuvos istoriko duona // Gairės. 2009 Nr. 3, p. 41

Į tai tame pačiame posėdyje bandyta atsakyti: „Dėl drg. Jurginio vadovėlio drg. Griškūnaitė nurodo, kad greitai spaudoje jo padaryti netikslumai bus apsvarstyti.“³⁸ Klausimas buvo paminėtas ir Istorijos instituto direktoriaus J. Žiugždos pasisakyme, citata iš protokolo: „Paaiškina drg. Jurginio vadovėlio klausimą. Vadovėlio išėjo kelios laidos, kurių vienoje nurodyta, kad Istorijos instituto pritarė. Drg. Jurginis per daug lengvabūdiškai pažiūrėjo į šį reikalą ir prileido eilę rimtų klaidų vadovėlyje. Yra nutarta paskelbti eilę straipsnių Lietuvos istorijos klausimais pedagoginėje spaudoje teisingai jį nušviečiant, nurodant kaip jis turėtų būti dėstomas mokykloje. Specialiai klausimą svarstyti Instituto partinėje organizacijoje pagrindo nėra.“³⁹

Kažin ar po tokių atsakymų gandai turėjo aprimti. Antra vertus, pateikta protokolo ištrauka rodytų, kad Istorijos institute 1961 m. rugsėjo pirmoje dekadėje dar galvota neatsisakyti naudoti J. Jurginio vadovėlių mokyklose (bent jau iki naujo vadovėlio parengimo), o tik pateikti pedagoginėje spaudoje paaiškinimus ir naudojimo instrukcijas, nurodyti vadovėlio klaidas. Pirmas toks straipsnis, parašytas J. Žiugždos, pasirodė 1961 m. rugsėjo 10 d. laikraštyje „Tarybinis mokytojas“⁴⁰. Paskui straips-

niai su rubrika „Į pagalbą istorijos mokytojui“ šiame laikraštyje pasipylė kaip iš gausybės rago ir tai truko penkis mėnesius iš eilės (iki 1962 m. sausio imtinai). Daugelyje straipsnių su šia rubrika J. Jurginio vadovėlis buvo tiesiogiai kritikuojamas už klaidas ir trūkumus⁴¹.

Po LKPCCK biuro rugsėjo 15 d. posėdžio ir LKP XIII suvažiavimo, kuriame J. Jurginio vadovėlį viešai kritikavo A. Sniečkus, Istorijos instituto partinė organizacija spalio 9 d. vis dėlto buvo priversta svarstyti J. Jurginio vadovėlio ir istorijos skaitinių knygos klausimą⁴². Susirinkime supažindinta su LKP CK biuro 1961 m. rugsėjo 15 d. nutarimu, paminint TSKP CK nutarimo dėl J. Jurginio faktą, tačiau Maskvoje priimto nutarimo turinį susirinkimo dalyviai suprasti galėjo tik tiek, kiek jį perteikė LKP CK biuro nutarimas, kurį perskaitė E. Griškūnaitė. Susirinkime J. Jurginis pagal partinio ritualo normas pripažino savo klaidas, pasisakė ir kai kurie kiti instituto darbuotojai, tačiau protokolo medžiaga mažai ką duoda siekiant išsiaiškinti gilumines Maskvos nepasitenkinimo priežastis. Kaip rodo susirinkimo protokolas, Istorijos institute buvo bent jau suprasta, kad J. Jurginis susilaukė kritikos, visų pirma, už lietuvių tautos istorijos rodytą atsietai nuo kitų TSRS tautų. Apie tai susirinkime

uždaro susirinkimo, įvykusio 1961.IX.8, protokolas Nr. 7).

³⁸ Ten pat, I. 49.

³⁹ Ten pat, I. 51. J. Žiugžda buvo ne visai teisingas, kalbėdamas tik apie vieną vadovėlio laidą, kurioje nurodytas Istorijos instituto pritarimas. Įrašas „Lietuvos TSR Mokslų akademijos Istorijos institute apsvarstyta ir patvirtinta“ buvo visose penkiose vadovėlio laidose. Galbūt J. Žiugžda turėjo omenyje vadovėlio pirmojo leidimo pradžioje pateiktą „Pratarmę“, kurioje J. Jurginis dėkojo Istorijos instituto kolektyvui už paramą rengiant vadovėlį. Šios pratarmės vėlesniuose vadovėlio leidimuose iš tikrųjų neliko.

⁴⁰ *Žiugžda J.* Istorijos mokymą – į aukštą lygį // Tarybinis mokytojas. 1961, rugsėjo 10, Nr. 73, p. 2.

⁴¹ *Šarmaitis R.* Kai kurie XIX amž. antrosios pusės lietuvių tautos istorijos klausimai // Tarybinis mokytojas. 1961, rugsėjo 21, Nr. 76, p. 3; *Sideravičius K.* Kaip vertinti krikščionybės įvedimą Lietuvoje // Tarybinis mokytojas. 1961, rugsėjo 24, Nr. 77, p. 2; *Glikas B.* Lietuvos TSR liaudies ūkio išvystymas socializmo laikotarpiu // Tarybinis mokytojas. 1961, spalio 1, Nr. 79, p. 2; *Griškūnaitė E.* 1905–1907 metų revoliucija Lietuvoje // Tarybinis mokytojas. 1961, spalio 5, Nr. 80, p. 3; *Lazutka S.* 1863 metų sukilimas Lietuvoje // Tarybinis mokytojas. 1961, lapkričio 30, Nr. 96, p. 2–3.

⁴² LYA, f. 11074, ap. 2, b. 5, l. 53–62 (LTSR MA Istorijos instituto partinės organizacijos susirinkimo, įvykusio 1961 m. spalio 9 d., protokolas Nr. 8).

kalbėjo ir pats J. Jurginis: „Savo vadovėlyje aš norėjau parodyti tik lietuvių tautos istoriją, todėl nukrypau į vienpusiškumą.“⁴³

Kaip matyti iš spalio 9 d. susirinkimo Istorijos institute eigos, visiems jau tapo aišku, kad J. Jurginio vadovėlis nebus pakartotinai leidžiamas, o reikės parengti naują. Kaip susirinkime sakė J. Žiugžda: „Dabar su Švietimo ministerija sudarytas naujas kolektyvas vadovėliui išleisti. Šis vadovėlis turi būti reikiamame lygyje, jis turi būti rimta pagalba mūsų respublikos mokytojams.“⁴⁴ Šis pasisakymas rodo, kad Istorijos institutas kartu su Švietimo ministerija į LKP CK biuro 1961 m. rugsėjo 15 d. nutarimą parengti naują vadovėlį reagavo operatyviai, tačiau nutarė spręsti klausimą kabinetiškai (iš anksto parinko būsimus autorius), net nelaukdami viešo konkurso naujam istorijos vadovėliui ir skaitiniams parengti, nors tokio konkurso organizavimo galimybė kaip pagalbinė priemonė buvo numatyta LKP CK biuro nutarimo trečiajame punkte.

Netrukus, t. y. 1961 m. spalio 31 d., LTSR Ministrų Taryba priėmė nutarimą „Dėl konkurso mokykliniams vadovėliams paruošti“. Remiantis juo lapkričio 19 d. laikraštyje „Tarybinis mokytojas“ LTSR Švietimo ministerija paskelbė pranešimą apie konkursą naujiems Lietuvos TSR istorijos mokykliniams vadovėliams parašyti⁴⁵. Jame skelbta: „Konkurse gali dalyvauti visi norintieji asmenys.“ Turint omenyje, kad tos naujos mokymo priemonės (išleistos 1962 m.) buvo parengtos Istorijos institute dirbančių autorių, tas viešas konkursas tebuvo formalumas, vykdamas partijos nurodymus ir respublikos

Ministrų Tarybos nutarimą. Kad naują vadovėlį ir skaitinius rašys Istorijos instituto žmonės, buvo iš anksto nuspręsta ir suderinta su Švietimo ministerija dar iki konkurso paskelbimo.

Kyla klausimas: kam visas tas „spektaklis“, jei iš anksto žinoma, kas laimės? Situacija būtų logiškai paaiškinama darant prielaidą, kad rengti viešą vadovėlių konkursą rekomendavo TSKP CK. Tokia istorijos vadovėlių rengimo praktika buvo žinoma TSRS, tai parodė 1936–1937 m. patirtis, kai istorijos vadovėlių viešo konkurso klausimas buvo sprendžiamas partiniu vyriausybiniu lygiu. Trijų maskviečių recenzija kaip tik ir užsibaigė tokiu siūlymu: „Manome, kad reikėtų rekomenduoti Lietuvos TSR direktyviniams organams organizuoti einamaisiais metais konkursą naujam Lietuvos istorijos vadovėliui vidurinėms mokykloms sukurti.“⁴⁶

1961 m. LKP CK biuras, numatęs viešą konkursą ir jį organizuoti pavedęs LTSR Ministrų Tarybai, kuri savo ruožtu „nuleido“ užduotį respublikos Švietimo ministerijai, galėjo visa tai Maskvai pateikti kaip rūpinimąsi užtikrinant reikiamą dėmesį naujųjų istorijos vadovėlių rengimui. Tai buvo pagal rangą atitinkamas reagavimas į TSKP CK 1961 m. rugpjūčio 16 d. nutarime išsakytą kritiką. Tokia buvo sistema. 2010 m. kovą prof. Mečisovas Jučas, žinomas „Lietuvos TSR istorijos“ vadovėlių autorius, dalydamasis atsiminimais iš vėlesnių metų teigė, kad jei partiniuose kabinetuose iškildavo nepasitenkinimas dėl vieno ar kito istorijos klausimo pateikimo vadovėlyje, pasiaiškinti į tuos kabinetus būdavo kviečiamas pats LTSR švietimo ministras.

Grįžkime prie išlikusio gando, esą Maskvoje vyko dviejų „Juozų“ linksnia-

⁴³ LYA, f. 11074, ap. 2, b. 5, l. 54.

⁴⁴ Ten pat, l. 60.

⁴⁵ Konkursas mokykliniams vadovėliams ruošti // Tarybinis mokytojas. 1961, lapkričio 19, p. 1.

⁴⁶ LYA, f. 16895, ap. 2, b. 231, l. 124.

vimas, dalyvaujant pačiam J. Jurginiui. Toks dalykas, mano supratimu, 1961 m. iš tikrųjų galėjo vykti (pavyzdžiui, M. Suslovo vadovaujamos komisijos posėdyje). Mat Josifas Stalinas, nors ir neparašęs nė vieno mokyklinio istorijos vadovėlio, savo sprendimais vis dėlto tam tikra prasme lėmė jų turinį. Šį klausimą straipsnyje dar nagrinėsime. O dabar klausiamo: kodėl J. Jurginio vadovėliui ir knygelei pradinukams buvo skirta dėmesio aukščiausiu Kremliaus partiniu lygiu? Juk beveik prie kiekvieno vadovėlio galima prisikabinti, rasti klaidų, netikslumų, bet priimti specialų TSKP CK nutarimą dėl jau išleisto mokyklinio vadovėlio? Tokių faktų apskritai nėra žinoma, išskyrus nutarimą dėl J. Jurginio vadovėlio ir jo skaitinių knygutės ketvirtokams. Skamba netgi kažkaip įdomiai – vienos iš sąjunginių respublikų knygutė ketvirtai klasei kartu su vadovėliu vyresnėms klasėms svarstoma TSKP CK ir dėl to priimamas specialus (slaptas!) nutarimas. Parašė, matai, lietuvių autorius istoriją mokiniams, pridarė „klaidų“, o TSKP CK ėmė ir reagavo atskiru nutarimu. Klausimas, kodėl ir kaip taip įvyko, dar būtų tyrinėtinas. Tačiau išlikusi medžiaga, faktų gretinimas vis dėlto leistų daryti tam tikras išvagas bei apibendrinimus.

Priminsime, kad 1958–1959 m. sąjunginių lygiu prasidėjo dideli visos švietimo sistemos pertvarkymai. Šiuolaikinėje historiografijoje jie yra vadinami „Chruščioviniai siūlymai dėl švietimo reformos“, „Chruščiovo mokykline reforma“ ir panašiai. Vykdam šias reformas TSKP CK ir TSRS Ministrų Taryba 1959 m. spalio 8 d. priėmė nutarimą „Dėl kai kurių istorijos dėstymo mokyklose pakeitimų“. Jame sąjunginių respublikų partinių organizacijų CK ir Ministrų Tarybos buvo įpareigos

išnagrinėti klausimą dėl sąjunginės respublikos istorijos studijavimo mokyklose, o Švietimo ministerijos – išleisti atitinkamus vadovėlius. J. Jurginio vadovėlio trečiasis leidimas rusų kalba išėjo 1960 m. ir kartu su rusišku «История Латвийской ССР» vadovėliu buvo pirmieji sąjunginių respublikų vadovėliai, išleisti priėmus minėtą 1959 m. nutarimą. Taigi lietuvių autorius ir latvių autorių kolektyvas savo vadovėliais galėjo tapti pavyzdžiu kitoms respublikoms, o tai kaip tik ir sukėlė Maskvai nerimą, ką atspindėjo A. Karino 1960 m. paskelbta recenzija. Jos mašiništinė kopija, beje, irgi įsepta į partinio archyvo bylą, kurioje yra medžiaga, skirta J. Jurginio vadovėlio svarstymui 1961 m.⁴⁷ Tai rodytų, kad RTFSR Švietimo ministerijos istorijos metodikos žurnale paskelbta A. Karino recenzija – neeilinė. Ji buvo svarbi ir partinių viršūnių kabinetiniuose svarstymuose. O ir pats A. Karinas nebuvo toks jau eilinis metodininkas. Jei jo kritinė recenzija buvo spausdinama TSRS pagrindiniame istorijos mokymui skirtame žurnale, tai tuometinėmis sąlygomis reiškė ne tik vieno žmogaus asmeninės nuomonės paskelbimą.

J. Jurginio vadovėlis, sistemiškai išdėstantis Lietuvos istoriją, aiškiai neįsikomponavo į bendrąją TSRS istorijos koncepciją, kuri, kaip žinoma, vadovėliuose įsigalėjo ne 1922 m., kai atsirado valstybė tokiu pavadinimu, ir ne 1917 m., kai įvyko „Didžioji Spalio socialistinė revoliucija“. TSRS istorija Kremliaus vadovybės sprendimu turėjo apimti keletą tūkstantmečių. Kaip 1942 m. yra pripažinusi tarybinė istorikė A. Pankratova, J. Stalino nurodymai buvo pagrindas išplėsti TSRS tautų istorijos chronologines ribas mažiausiai nuo

⁴⁷ LYA, f. 16895, ap. 2, b. 231, l. 125–131.

1500 iki 2000 m.⁴⁸ Šiuolaikinėje Rusijoje neseniai paskelbti archyviniai dokumentai ir naujesnės istoriografinės publikacijos⁴⁹ leidžia geriau suprasti šį chronologinių ribų perstūmimą.

Po to, kai ketvirtojo dešimtmečio pradžioje VKP(b) CK nutarė ruošti gražinti istoriją kaip dalyką į mokyklas, J. Stalinas ketvirtojo dešimtmečio pirmoje pusėje inicijavo istorijos vadovėlių politikos sprendimus VKP(b) CK politiniame biure. VKP(b) CK generalinis sekretorius liko nepatenkintas TSRS istorijos prospektu, kuris jam buvo pateiktas 1934 m. vasarą. Tą prospektą rengė politbiuro patvirtinta profesorius N. Vanago grupė. Ji numatė TSRS istoriją pateikti „nuo senovės Rusios iki penkmečio pabaigos“ (t. y. iki 1932 m. imtinai). Atitinkamai ir prospektas tuo baigėsi, o prasidėjo tokiais numatomais paragrafais: 1. Rytų Europa ir jos seniausie gyventojai. 2. Rytų slavai ir jų kaimynai. 3. Kijevo valdoma Rusia IX–XI a. Čia, matyt, buvo laikomasi carinės Rusijos istorijos vadovėlių tradicijos seniausią šalies istoriją pradėti seniausių gyventojų paliktais pėdsakais, slavų genčių atsikraustymu, o paskui pereiti prie Kijevo Rusios kaip valstybės atsiradimo.

⁴⁸ Oberländer E. Sowjetpatriotismus und Geschichte. Dokumentation. Köln, 1967, S. 39.

⁴⁹ Как Сталин критиковал и редактировал конспекты школьных учебников по истории (1934–1936 годы). Вступительная статья и публикация М. В. Зеленева // Вопросы истории. 2004, № 6, с. 3–30; Сталин И. В. Историческая идеология в СССР в 1920–1950-е годы: Переписка с историками, статьи и заметки по истории, стенограммы выступлений. Сборник документов и материалов. Часть 1. 1920–1930-е годы. / Сост. М. В. Зеленов. Санкт-Петербург, 2006; Историю – в школу: создание первых советских учебников. Москва, 2008. Šiose publikacijose skelbiami ne tik archyviniai dokumentai, bet ir analitiniai komentarai, pateikiant bibliografines nuorodas į ankstesnius ir naujausius šios tematikos tyrinėjimus.

J. Stalino kartu su A. Ždanovu ir S. Kirovu 1934 m. rugpjūčio 8 d. pasirašytose pastabose dėl pateikto prospekto (konspekto) jau pirmaisiais sakiniais pasakoma, kad N. Vanago grupė neįvykdė užduoties ir net jos nesuprato, nes parengė rusų istorijos konspektą (o ne TSRS). J. Stalinas pareikalavo, kad TSRS istorija apimtų ir Užkaukazę, Vidurinę Aziją, „Pribaltiką“, Suomiją, o šią nuostatą patvirtino VKP(b) CK politbiuras. Nesugebėjo J. Stalinui įtikti ir kitos dvi istorikų grupės (viena Maskvos, kita Leningrado), rengusios TSRS istorijos elementaraus kurso vadovėlių pradinėms klasėms. 1935 m. birželiui, kaip iš pradžių buvo numatyta politbiuro planuose, tinkamas TSRS istorijos vadovėlis taip ir nebuvo parengtas.

Galų gale tik organizavus viešą vadovėlių rankraščių pateikimo konkursą, J. Stalinas pasirinko jam labiausiai tikusį rankraštį, pateikė savo pastabas ir 1937 m. 10 milijonų tiražu buvo išleistas prof. A. Šestakovo redaguotas vadovėlis „TSRS istorija. Trumpasis kursas“⁵⁰. Jame, remiantis J. Stalino koncepcija, TSRS istorija buvo pradama nuo pirmykštės bendruomeninės santvarkos šalies teritorijoje, bet ta šalies teritorija apėmė ne vien seniausias slavų genčių teritorijas, o ir visą tuometinės TSRS plotą jau priešistoriniais laikais. Pirmoji valstybė, kurią kaip TSRS istorijos dalį pradėdavo nagrinėti visos šalies moksleiviai, buvo Užkaukazėje prieš beveik 3000 metų iškilusi Urartu. Kaip buvo rašoma A. Šestakovo vadovėlyje: „Ji buvo Ararato rajone prie Vano ežero. Šios valstybės teritorijoje vėliau susikūrė Gruzija ir Armėnija.“⁵¹ Senovės Urartu iškilo vos ne

⁵⁰ Краткий курс истории СССР. Учебник для 4-го класса / Под ред. проф. А. В. Шестакова. Москва, 1937.

⁵¹ История СССР. Краткий курс: Учеб. для 4-го кл. Под ред. проф. А. В. Шестакова. Москва, 1955, с. 9.

dviem tūkstančiais metų anksčiau už Kijevo valstybę, o jei skaičiuotume nuo slavų genčių atsikraustymo V–VI a., tai gautume apie pusantro tūkstančio metų skirtumą. Iš čia, matyt, ir atsirado A. Pankratovos 1942 m. nurodytas J. Stalino nulemtas 1500–2000 metų TSRS istorijos paankstinimas⁵².

Kadangi ir Gruzijos TSR, ir Armėnijos TSR įėjo į TSRS, tai buvo galima scholastiškai pagrįsti, kad senovės Urartu neva priklauso TSRS istorijai. Mokykliniame vadovėlyje tai pateikiama kaip savaime suprantamas dalykas ir be jokio pagrindimo. Šiaip jau tai senovės Urartu buvo susijusi, visų pirma, su Armėnijos, o ne Gruzijos istorija. Be to, jei vardytume abėcėlės tvarka, tai Armėniją reikėtų rašyti pirma Gruzijos. O sakinyje apie Urartu paminėjus Gruziją ir tik paskui Armėniją, moksleiviams galėjo susidaryti įspūdis, kad senovės Urartu reikia sieti pirmiausia su gruziniais, mat tame pačiame paragrafe dar parašyta, kad Gruzijoje jau daugiau kaip prieš 2000 metų buvo išrasta abėcėlė. Taigi, paskaičius tokį vadovėlį, galėjo net susidaryti įspūdis, kad TSRS valstybingumo ir civilizacijos pagrindus senovėje padėjo gruzinų protėviai.

TSRS istorijos trumpąjį kursą, pirmąjį „stabilųjį“ (kaip tada buvo vadinama) mokyklinį šalies istorijos vadovėlį, oficialiai redagavo profesorius A. Šestakovas, tačiau istorikams žinoma, kad jį inspiravo iš Gruzijos kilęs Josifas Džiugašvilis (Stalinas). Jis pats net skaitė vadovėlio rankraštį ir darė pastabas bei taisymus. Jų buvo tiek daug, kad dabartinis rusų istorikas A. Dubrovskis, archyve tyrinėjęs tuos neseniai išslaptintus įrašus, netgi teigia,

kad J. Staliną būtų galima laikyti A. Šestakovo vadovėlio bendraautoriumi⁵³. Šis vadovėlis iš pradžių, iki kol vyresnėms klasėms specialiai 1940 m. trimis dalimis buvo išleistas A. Pankratovos redaguotas vadovėlis, skirtas 8–10 klasėms, buvo naudojamas ir joms. A. Pankratovos redaguoto vadovėlio „TSRS istorija“ trys dalys vyresnėms klasėms lietuviškai buvo išleistos jau pirmaisiais pokario metais. Pirmoji dalis – 1945⁵⁴, antroji dalis – 1946⁵⁵, trečioji dalis – 1947 m.⁵⁶ Vėliau šis vadovėlis, pataisomas ir atnaujinamas, lietuviškai atskiromis dalimis buvo perleidžiamas beveik iki pat septintojo dešimtmečio vidurio. A. Pankratovos vadovėliui pagrindą kaip konspektas sudarė A. Šestakovo redaguotas trumpasis TSRS istorijos kursas. Nušviečiant naujausią istoriją, žinoma, buvo remtasi ir VKP(b) istorijos trumpuoju kursu, kurio pirmasis leidimas pasirodė 1938 m. Formaliai atsakingasis redaktorius buvo J. Jaroslavskis, bet iš tikrųjų tekstas vėlgi buvo redaguotas paties J. Stalino.

Carinėje Rusijoje leisti istorijos vadovėliai paprastai naujausių įvykių neaptardavo, o štai A. Šestakovo vadovėlio pirmasis leidimas buvo užbaigtas 1937 m., A. Pankratovos vadovėlio pirmasis leidimas – 1940 m. įvykiais. Pakartotinai leidžiant TSRS istorijos trumpąjį kursą po karo, jis buvo papildomas naujausia medžiaga, apimančia „Didįjį Tėvynės karą“ ir pokario metus. A. Šestakovas 1941 m.

⁵³ Дубровский А. М. Историк и власть: историческая наука в СССР и концепция истории феодальной России в контексте политики и идеологии (1930–1950-е гг.). Брянск, 2005.

⁵⁴ TSRS istorija. I dalis. Vidurinėms mokykloms / Redagavo prof. A. M. Pankratova. Kaunas, 1945.

⁵⁵ TSRS istorija. II dalis. Vidurinėms mokykloms / Redagavo prof. A. M. Pankratova. Kaunas, 1946.

⁵⁶ TSRS istorija. III dalis. Vidurinėms mokykloms / Redagavo prof. A. M. Pankratova. Kaunas, 1947.

⁵² Панкратова А. М. Советская историческая наука за 25 лет и задачи историков в условиях Великой Отечественной войны // Двадцать пять лет исторической науки в СССР. Москва–Ленинград, 1942, с. 18.

mirė, tačiau jo pavardė ir toliau figūravo kaip redaktoriaus pokariniuose aktualizuosiuose vadovėlio leidimuose. A. Pankratova mirė 1957 m., bet ir po jos mirties keletą metų dar pasirodė pakartotiniai, šiek tiek aktualizuoti jos vadovėlio rusiški leidimai. Taigi, nors pats J. Stalinas mirė 1953 m., kol jo balzamuotas kūnas gulėjo Kremliaus mauzoliejuje (iki 1961 m. spalio 31 d. imtinai), dar buvo leidžiami Stalino epochoje gimę TSRS istorijos vadovėliai.

Kaip matome iš A. Šestakovo ir A. Pankratovos redaguotų vadovėlių, J. Stalino dėka TSRS istorija bent jau geografiškai bandė aprėpti ir Tarybų Sąjungos nacionalinių pakraščių ne tik naujausią istoriją, bet ir giliausią praeitį. Faktiškai tai reiškė, kad ir seniausią Lietuvos praeitis vienaip ar kitaip turi būti integruojama į TSRS istoriją. Juo labiau kad senosios Lietuvos istorijos išvengti nebuvo galima net ir rašant apie Rusijos istoriją. Pavyzdžiui, sehoji Lietuva „TSRS istorijos trumpajame kurse“ buvo minima kaip kylančios Maskvos kunigaikštystės, o vėliau Rusijos kaimyninė valstybė ir priešininkė.

Pirmieji TSRS istorijos trumpojo kurso vadovėlio leidimai pasirodė ketvirtąjo dešimtmečio pabaigoje, kai Lietuva dar buvo nepriklausoma, tačiau šis vadovėlis rusų kalba pakartotinai buvo leidžiamas ir šeštajame dešimtmetyje, kai Baltijos šalys jau buvo aneksuotos⁵⁷. Vadovėlis buvo išverstas ne tik į nacionalines TSRS kalbas, bet ir į pagrindines Europos ir Azijos kalbas. Lietuviškas šio vadovėlio leidimas pasirodė 1951 m.⁵⁸, o 1952 m.⁵⁹ ir 1953 m. buvo

pakartotas⁶⁰. Vientiso Lietuvos praeities vaizdo čia, aišku, nebuvo. Nuosekliai visą Lietuvos istoriją turėjo pateikti Lietuvos TSR istorijos vadovėlis, tačiau čia ir išryškėjo tam tikros nesuderinamumo problemos, kai savo darbą atliko J. Jurginis, o po kiek laiko Maskvoje susigriebta, kad lietuviai, įgyvendindami savo vadovėlių politiką istorijos srityje, darosi per daug savarankiški ir nuėjo per toli.

J. Jurginis jau minėto A. Karino recenzijoje buvo kaltinamas atitrūkęs nuo pagrindinio sąjunginio vadovėlio, redaguoto A. Pankratovos. Toks esminis kaltinimas buvo ir trijų Maskvos istorikų pažymyje, nors ten „TSRS istorijos“ vadovėlis ir nepersonifikuojamas. Veikiausiai maskviečiai matė, kad Stalino epochoje gimę A. Šestakovo ir A. Pankratovos redaguoti vadovėliai jau „pasenę“ ir dėl besikeičiančios J. Stalino atžvilgiu partijos politikos jų nederėtų labai girti. Vis dėlto trijų maskviečių recenzijoje, aptariant naujesnę istoriją, nors ir vyravo Lenino citatos, vienoje teksto vietoje J. Stalinas iš inercijos dar buvo cituojamas, aiškinant bolševikų partijos poziciją nacionaliniu klausimu.

3. Kritika iš Maskvos dėl Ledo mūšio ir Žalgirio mūšio vaizdavimo

Maskviečių kaltinimas, kad lietuvių tautos istorija rodoma atsietai nuo Rusijos, formaliai – nuo TSRS istorijos, buvo taikomas ir J. Jurginio parengtai skaitinių knygelei ketvirtajai klasei. Prisikabinta netgi prie viršelio. „Knygos viršelyje iliustracija paimta ne iš tarybinio periodo, o parodytas lietuvių riterio susidūrimas su kryžiuočiu.“⁶¹

⁵⁷ 1955 m. leidime, gale buvo pridėta keletas parafrastų, vaizduojančių naujausią istoriją po 1937 m.

⁵⁸ TSRS istorija. Trumpasis kursas. Prad. mokyklos IV kl. / 6-sis leid. Kaunas, 1951.

⁵⁹ TSRS istorija. Trumpasis kursas. Vadovėlis

IV kl. / Sured. A. V. Šestakovo. 7-sis leid. Kaunas, 1952.

⁶⁰ TSRS istorija. Trumpasis kursas. Pradinės mokyklos IV klasei / Suredaguota prof. A. V. Šestakovo. 8-sis leidimas. Kaunas, 1953.

⁶¹ LYA, f. 16895, ap. 2, b. 231, l. 135.

Atrodytų, nieko bloga. Netgi atvirkščiai, tačiau... Kaip jau buvo rašoma trijų maskviečių istorikų išvadose apie J. Jurginio vadovėlį: „Priešingai istorinei tikrovei lemiamas vaidmuo Rytų Europos tautų kovoje prieš Vokiečių ordiną ir jo sąjungininkus prirašomas vien Lietuvai.“⁶² Ten pat J. Jurginis kritikuojamas, kad per mažai parašė apie Ledo mūšį (*Ледовое побоище*), per trumpai – apie Žalgirio mūšį, kad neparodė, jog po šio mūšio prasidėjo Ordino kritimas, o J. Jurginis lemiama smūgi Ordinui labiau siejo su lietuvių pergale Pabaisko mūšyje⁶³. Kadangi 26 kritinių punktų sąrašė septintas punktą skelbė „Apie Ledo kautynes nieko nepasakyta“, o aštuntas punktą: „Apie Žalgirį – labai trumpai“⁶⁴, tai veikiausiai šie kaltinimai, kad J. Jurginis per mažai vietos skyrė A. Nevskio kariniams laimėjimams, o paskui Žalgirio mūšiui, buvo užfiksuoti ir TSKP CK nutarime. Dėl to šie kaltinimai, logiška būtų manyti, pakliuvo jau ir į LKP CK biuro nutarimą. Žalgirio mūšio reikšmės, kaip ir XIII a. Novgorodo kunigaikščio Aleksandro Nevskio pergalės, iškėlimas Maskvai buvo naudingas pabrėžiant „Pabaltijo tautų“ bendrą kovą kartu su kaimynėmis slavų tautomis prieš Vokiečių ordiną.

Bet pažvelkime įdėmiau į tai, ką rašė J. Jurginis. Ar jis nutylėjo apie Aleksandrą Nevskį? Ar iš tikrųjų lietuviams „pripaišė“ lemiama vaidmenį sutriuškinant Vokiečių ordiną? Ar neatsižvelgė į bendrą tautų kovą prieš jį? Ar taip jau ir mažai parašė apie Žalgirio mūšį? J. Jurginis buvo gudrus. Negi jis praleis progą tokias puikias temas eksploatuoti mokomosios literatūros puslapiuose? Ir, įsiskaičius į J. Jurginio

tekstus, ima aiškėti, – maskviečių kaltinimai nėra visiškai tokie jau pagrįsti. Tiesa, kad J. Jurginis nepavartojo termino „Ledo mūšis“, bet vis dėlto vadovėlio ketvirtajame paragrafe buvo skyrelis pavadinimu „Mindaugo sąjunga su rusų kunigaikščiu Aleksandru Nevskiu“, o jame randame tokius sakinius: „Prūsų sukilimo metu, kada vokiečių ordinų padėtis buvo sunki, kilo mintis bendromis lietuvių ir rusų jėgomis išvyti juos iš Pabaltijo. Tuomet Mindaugas atsimetė nuo krikščionybės ir 1261 m. susitarė su rusų kunigaikščiu Aleksandru Nevskiu, sumušusiu 1242 m. vokiečių riterius ant Čudo ežero ledo.“⁶⁵ Be to, vadovėlio gale pateiktoje „Lietuvos TSR istorijos svarbesniųjų įvykių chronologinėje lentelėje“ tarp svarbiausių istorinių įvykių randame įrašytą eilutę: „**1262 m.** ... Mindaugo sąjunga su Aleksandru Nevskiu prieš vokiečių ordiną.“⁶⁶

Arba štai: „Lietuvos TSR istorijos“ vadovėlyje viename iš paragrafų yra skyrelis, skirtas Žalgirio mūšiui aprašyti, užimantis nepilną puslapį (su viena iliustracija). Ar ne mažoka, iš tikrųjų? 1958 m. sausio 22 d. „Kauno tiesa“ išspausdino Kauno istorinio muziejaus darbuotojo Z. Kondrato recenziją. Recenzentas, teigiamai vertindamas vadovėlį, atkreipė dėmesį į kai kuriuos trūkumus. Tarp jų paminėjo ir tai: „Atskira tema reikėjo išnagrinėti tokį reikšmingą įvykį, kaip Žalgirio mūšis.“⁶⁷ Aišku, kad šia tema padarius atskirą paragrafą, apie Žalgirį būtų buvę parašyta daugiau. Na ir kas toliau? 1958 m. išleidžiamas „Lietuvos TSR istorijos skaitinių“ pirmasis leidimas, o jame randame išskirtą į atskirą temą trijų

⁶⁵ Jurginis J. Lietuvos TSR istorija, 1957, p. 18.

⁶⁶ Ten pat, p. 170.

⁶⁷ Kondratas Z. Pirmasis tarybinis Lietuvos istorijos vadovėlis // Kauno tiesa. 1958, sausio 22, Nr. 16, p. 2.

⁶² LYA, f. 16895, ap. 2, b. 231, l. 102.

⁶³ Ten pat.

⁶⁴ Ten pat, l. 132.

puslapių pasakojimą „Žalgirio mūšis“ (su viena iliustracija)⁶⁸. Tiesa, čia rusų pulkai, kitaip nei mūšio aprašyme vadovėlyje, neminimi, bet skaitinių gale aptinkame tokį sakinį: „Beveik du šimtus metų lietuviai kovojo su kryžiuočiais ir kalavijuočiais. Tai buvo bendra lietuvių, latvių, estų, rusų ir lenkų kova prieš bendrus priešus.“⁶⁹ Tai ko daugiau, atrodytų, reikia?

Ir kyla klausimas: ar kaltinimas nepakankamu Žalgirio mūšio vaizdavimu nebuvo tik dar vienas maskviečių bandymas priekabauti, kad atskiru punktu būtų papildytas J. Jurginio vadovėlio klaidų ir trūkumų sąrašas? O tokio sąrašo net nesudaryta skaitinių knygelei, apie kurią pasakyta, kad ji dar mažiau vykusi už vadovėlį. Nors sugebėta prikibti tik prie viršelio iliustracijos, parodančios lietuvių ginkluoto raitelio pranašumą prieš vokiečių kryžiuotį. Be to, Maskvoje buvo išreikštas nepasitenkinimas, kam moksleiviams tiek daug rašoma apie „ikitorybinio“ laikotarpio Lietuvos istoriją, ir apskritai esą 80 puslapių apimtis (skaitinių rusiškame leidime) yra ne pagal jėgas ketvirtokams. Pastarasis kaltinimas, atrodo, netgi neadekvatus galiojusiai praktikai, jei prisiminsime, kad „TSRS istorijos“ vadovėlis analogiško amžiaus moksleiviams turėdavo ir daugiau kaip du šimtus puslapių. Tokios didelės apimties buvo A. Šestakovo redaguotas vadovėlis, 1955 m. rusiškame leidime siekęs 292 puslapius.

Juozas Jurginio „Lietuvos TSR istorijos skaitinių“ 1958 m. leidimo viršelis (ilustravo dailininkas V. Banys). Jis liko toks pats ir 1960 m. bei 1961 m. leidimų, keitėsi tik fono spalva. Viršelio paveiksliukas,

parodantis lietuvių karžygi ant balto žirgo pakelti kalavijų, ir bandantį apsiginti vokiečių kryžiuotį (ant tamsaus žirgo), sukėlė Maskvoje susierzinimą, mat iliustracija tariamai atspindėjo klaidingą J. Jurginio

Maskvą suerzinęs leidinio viršelis

1958–1961 m. leistos J. Jurginio istorijos skaitinių knygos pavadinimas pirmame puslapyje buvo iliustruotas žaliuojančio ažuolo šakomis, apipintomis juostele. Panašus motyvas po pavadinimu panaudotas ir 1957–1961 m. J. Jurginio vadovėlio viršeliui iliustruoti. Vėliau leistose „Lietuvos TSR istorijos“ mokyto priemonėse ažuolo simbolikos po pavadinimu nebeliko. Reikėjo būti apdairiems net ir su viršeliais!

⁶⁸ Kondratas Z. Pirmasis tarybinis Lietuvos istorijos vadovėlis // Kauno tiesa. 1958, sausio 22, Nr. 16, p. 24–26.

⁶⁹ Jurginis J. Lietuvos TSR istorijos skaitiniai. IV klasei. Kaunas, 1958, p. 75.

tezę esą Lietuvai teko lemiamas vaidmuo triuškinant Vokiečių ordiną. Be to, Kremlius buvo nepatenkintas tuo, kad skaitiniuose ketvirtokams senajai Lietuvos istorijai buvo skiriama pernelyg daug dėmesio ir 1961 m. paragino parengti naują skaitinių knygelę, kurioje vyrautų kovos už tarybų valdžią, socializmo kūrimą ir lietuvių tautos draugystės su kitomis TSRS tautomis tematika.

Maskviečių priekaištas J. Jurginiui dėl Žalgirio mūšio nepakankamo vaizdavimo vis dėlto turėjo paslėptą prasmę, kurią buvo nesunku numanyti. Pažiūrėkime, kaip buvo parašyta A. Pankratovos redaguotame TSRS istorijos vadovėlyje: „Griunvaldo laimėjimas, pasiektas rusų pulkų dėka, sustabdė vokiečių veržimąsi į Rytus.“⁷⁰ Peršasi išvada: lietuvių autorius Maskvai neįtikio, nes nepakankamai parodė rusų reikšmę Žalgirio mūšyje! Toks įspūdis susidaro. Jei įdėmiai perskaitysime J. Jurginio vadovėlio tekstą apie Žalgirį, pamatysime, kad ten kai kurie pulkai iš Rusios žemių (Polocko, Vitebsko, Smolensko) Lietuvos kariuomenės sudėtyje yra paminėti. O jei pažiūrėsime į 1962 m. autorių kolektyvo išleistą „Lietuvos TSR istoriją“, tai Žalgirio mūšio aprašyme prie tų trijų „rusiškų pulkų“ dar pridėta Kijevo. O toliau dar parašyta, kad drąsa ir ryžtingumu ypač pasižymėjo trys Smolensko pulkai. Pastarasis akcentas istoriškai kilęs iš XV a. lenkų kronikininko J. Dlugošo aprašymo, bet noriai buvo perimtas jau A. Šestakovo „TSRS istorijos trumpajame kurse“, kuriame Žalgirio mūšis vaizduotas kaip jungtinės lietuvių, lenkų ir rusų kariuomenės pergalė, pažymint: „Rusų būriai, ypač Smolensko pulkai, išgarsėjo šitame mūšyje.“⁷¹

Ar toks Žalgirio mūšio pateikimas 1962 m. naujame lietuviškame vadovėlyje nebuvo reakcija į 1961 m. Maskvos kritiką dėl nepakankamo Žalgirio mūšio vaizdavimo? Manytina – taip. Juo labiau kad 1962 m. vadovėlyje aiškiai reguota ir į trijų maskviečių recenzijoje išsakytą priekaištą: kodėl nepakankamai parodyta Ledo mūšio 1242 m. reikšmė Lietuvos ir kitų „mūsų šalies tautų likimui“?⁷² Atsižvelgus į šią pastabą, 1962 m. vadovėlio antrojo paragrafo skyrelyje „Mindaugo sąjunga su rusų kunigaikščiu Aleksandru Nevskiu“ apie A. Nevskį parašyta jau daugiau konkrečių sakinių nei 1957–1961 m. vadovėlyje. Tuo aiškiai norėta labiau parodyti rusų ir sąjungos su rusais reikšmę kovojant prieš „vokiečių ordinus“, „vokiečių grobikus“.

Ketvirtojo dešimtmečio viduryje J. Stalinas davė direktyvą istorikams rodyti rusų tautą kaip kaimyninių tautų vienytoją praeityje. Toks motyvas savo dvasia atitiko ir 1937 m. Kremliaus kabinetuose pagimdytą svarbų nutarimą dėl istorijos vadovėlių, kuriame tarp kitko buvo orientuojama mokyklinėje istorijoje iškelti rusų vaidmenį triuškinant vokiečių riterius (A. Nevskio laikais ir vėliau)⁷³. Ši idėja buvo įgyvendinta A. Šestakovo TSRS istorijos vadovėlyje, o 1938 m. Sergejus Eizenšteinas sukūrė garsų rusišką karinį patriotinį kino filmą „Aleksandr Nevskij“. Jame Novgorodo kunigaikštis ištaria sakralinės prasmės frazę: „Kas ateis pas mus su pakeltu

⁷² LYA, f. 16895, ap. 2, b. 231, l. 102.

⁷³ Nutarimas pavadinimu «Постановление юрии Правительственной комиссии по конкурсу на лучший учебник для третьих и четвертых классов средней школы по истории СССР» buvo paskelbtas spaudoje 1937 m. liepos pabaigoje, o centriniam partijos laikraštyje „Pravda“ 1937 m. rugpjūčio 22 d. numeryje šiam nutarimui buvo skirtas ir laikraščio vedamasis straipsnis pirmajame puslapyje.

⁷⁰ TSRS istorija. I dalis. Vidurinėms mokykloms / Redagavo prof. A. M. Pankratova. Kaunas, 1945, p. 91.

⁷¹ TSRS istorija. Trumpasis kursas. Pradinės mokyklos IV klasei. Kaunas, 1951, p. 29.

kalavijų, tas nuo kalavijo ir žus. Ant to stovi ir stovės rusų Žemė.“ Ši frazė, kaip ir visas kino filmas, atspindi Kremliaus vadovybės posūkį į sovietinį patriotizmą ir jo formavimą remiantis atskirą Rusijos istorinių asmenybių heroizacija.

Kitais Rusijos istorijos „herojais“ šalia A. Nevskio nuo ketvirtojo dešimtmečio antrosios pusės ėmė tapti caras Ivanas IV ir caras Petras I, t. y. carinės Rusijos vadovai, kovoję su Vakarų šalimis dėl įtakos prie Baltijos jūros. Senieji rusų kariniai susidūrimai su Europos valstybėmis šiame regione VKP(b) CK politbiuro valia įgijo ypatingą reikšmę naujai konstruojamoje sovietinėje patriotinėje istorinėje mitologijoje. Atitinkamai į tai reagavo ir akademinė istoriografija, o prasidėjus Vokietijos ir Tarybų Sąjungos karui sovietų medievistams ypač aktualu pasidarė rodyti vokiečių ekspansiją į Rytus ir karinius susidūrimus, siekiančius ankstesnius šimtmečius. Štai N. Gracianskis, 1943 m. išleistoje priemonėje dėstytojams aprašęs Žalgirio mūšį, teigė, kad po jo krito Vokiečių ordino galybė⁷⁴. Ir jei skaitydami J. Jurginio vadovėlio tekstą maskviečiai recenzentai rado teiginį esą Livonijos ordinui lemiamas smūgis buvo suduotas Pabaisko mūšyje (1435 m.), tai čia jau buvo vienas iš argumentų bendram kaltinimui, – J. Jurginis ignoruoja sovietinio istorijos mokslo išspręstus klausimus!

Turėdami tokius giliai į sąmonę įaugintus Kremliaus orientyrus, jau spėtus įtvirtinti sovietinėje istoriografijoje, maskviečiai istorikai ir prisikabino prie J. Jurginio tekstų: kodėl nėra iškelta A. Nevskio reikšmė? Kodėl apie Žalgirio mūšį ne vis-

kas parašyta, ko reikia? – esą per mažai. Nelabai patiko maskviečiams ir bendras Lietuvos kunigaikščių iškėlimas vadovėlio puslapiuose, Vytauto „asmenybės perversinimas“, pabrėžimas, kaip jis „sidosoroja“ su nepaklusniaisiais, „išiveržia“, „triuškina“⁷⁵. Maskviečių kritikos logiką būtų galima suprasti ir dėl skaitinių su juos erzinančių viršelių, kuriame kalavijuotas vokiečių, bandantis užsidengti skydu, kaip matyti, tuoj žus nuo lietuvių raitelio kalavijo. J. Jurginio skaitinių knyga, kaip galima numanyti maskviečių logiką, buvo dar mažiau vykusį už vadovėlį («еще менее удачна»), nes „Lietuvos TSR istorijos skaitiniuose“ A. Nevskis apskritai nepaminėtas, Žalgirio mūšio aprašyme rusų pulkai net nefigūroja, o pergalingas lietuvis, su kalaviju mušantis vokiečių grobiką, atsiduria viršelio viduryje. Be to, tas lietuvių „riteris“ su pakeltu kalaviju vizualiai labai jau priminė Vyti, Lietuvos valstybingumo simbolį ir vieną seniausių valstybės herbų Europoje...

Nors „Lietuvos TSR istorijos“ vadovėlyje A. Nevskis ir rusų pulkai Žalgirio mūšyje nebuvo pamiršti, kaltinimas J. Jurginiui, kad jis nepabrėžė didžiulės, lemiamos Ledo mūšio ir Žalgirio mūšio reikšmės, 1961 m. buvo viešai paskelbtas žurnale „Kommunist“, pagrindiniame TSKP CK žurnale.

4. Recenzija žurnale „Kommunist“

Trijų maskviečių istorikų parengta kritinė J. Jurginio vadovėlio recenzija taip ir liko nepaskelbta, jos nepaskelbė TSKP CK žurnalas „Kommunist“. Ta recenzija buvo gana ilga – daugiau nei dviejų autorių lankų⁷⁶. Tokios neįprastai ilgios recenzijos

⁷⁴ Грацианский Н. П. Борьба славян и народов Прибалтики с немецкой агрессией в средние века. Пособие для преподавателей. Москва, 1943, с. 63–64.

⁷⁵ LYA, f. 16895, ap. 2, b. 231, l. 101.

⁷⁶ Švedas A. Matricos nelaisvėje, p. 139.

pasirodymas žurnale, TSKP CK spaudos organe, būtų atrodęs keistai. Net ir pagrindiniai straipsniai, spausdinami šiame žurnale, nebuvo tokie ilgi. O ką jau kalbėti apie recenzijas, kurios paprastai yra pateikiamos žurnalų gale ir dažniausiai būna tik 1–2 puslapių. J. Jurginio vadovėliui viešai recenzuoti buvo pasirinktas kitas variantas – iš dalies koreguotas pirminis planas, tačiau neatsisakyta panaudoti maskviečių recenzijos medžiaga.

1961 m. pabaigoje Maskvoje leidžiamame žurnale „Kommunist“, Nr. 18, pasirodė kritinė J. Jurginio vadovėlio recenzija, pavadinta „Sukurti visavertį Lietuvos istorijos vadovėlį“⁷⁷. Ji buvo pasirašyta V. Pašuto ir R. Šarmaičio, kuris tuo metu vadovavo Partijos istorijos institutui prie LKP CK. Recenzija, žinoma, jau nebuvo dviejų lankų, tačiau šiame pakankamai dideliame keturių puslapių straipsnyje pačiu pavadinimu tarsi reaguojama į TSKP CK nutarime užfiksuotą raginimą sukurti „visavertį“ Lietuvos istorijos vadovėlį. Žodis „visavertį“ (полноценного) buvo TSKP CK nutarime, tai aiškėja iš LKP CK biuro rugsėjo 15 d. protokolo⁷⁸.

Straipsnyje žurnale „Kommunist“ buvo pakartojami esminiai priekaištai iš neskelbtos V. Pašuto, A. Piaskovskio ir A. Andrejevo recenzijos, tam tikrų niuansų veikiausiai suteikė ir R. Šarmaitis. Tačiau bendras kritinis tonas, palyginti su neskelb-

ta maskviečių recenzija, buvo švelnesnis, o „Lietuvos TSR istorijos skaitiniai“ iš viso neminimi. Šiuo atveju veikiausiai susivokta, kad pagrindiniame TSKP CK teoriniame politiniame žurnale užsipulti skaitinių knygelę pradinukams gali pasirodyti nelabai rimta ir per daug smulkmeniška. Juo labiau kad Maskvos specialistai tarnybiniam naudojimui parengtoje recenzijoje nesugebėjo įvardyti skaitiniuose aiškių faktinių ar kitokių „klaidų“, išskyrus tariamai netinkamą viršelį ar per didelį puslapių skaičių. Nors žurnale „Kommunist“ paskelbtoje recenzijoje buvo parašyta, esą J. Jurginio vadovėlyje yra nemaža faktinių klaidų, ir šiuo atveju nė viena nebuvo nurodyta konkrečiai! Vardijamos kritinės pastabos daugiausia buvo apie J. Jurginio metodologines klaidas ir trūkumus, o apskritai – „atsitraukimą nuo marksistinės-lenininės metodologijos“. Vadinas, žurnale „Kommunist“ 1961 m. išspausdinta recenzija prieštaravo 1960 m. žurnale „Prepodavanie istorii v škole“ paskelbtam A. Karino recenzijos teiginiui, neva J. Jurginio vadovėlyje nerasta aiškių faktinių ir metodologinių klaidų, nes jos esą laiku pašalintos.

V. Pašuto ir R. Šarmaičio recenzijos gale J. Jurginio vadovėlis pripažįstamas netinkamu, o autorius kaltinamas rimtai nutolęs nuo marksistinio istorijos mokslo principų, tačiau paskutinis sakinytis yra pakankamai geranoriškas: „Galima tikėtis, kad lietuvių istorikai, įskaitant J. Jurginį, sukurs visavertį Lietuvos TSR istorijos vadovėlį ir mokymo priemones.“⁷⁹ Taigi, J. Jurginis buvo pakritikuotas, bet nebuvo galutinai sutriuškintas ar paskui represuotas. Jis ir vėliau dalyvavo kuriant Lietuvos

⁷⁷ Паушто В., Шармайтис Р. Создать полноценный учебник по истории Литвы // Коммунист. 1961, № 18, с. 109–112.

⁷⁸ Kaip užrašyta protokole: «ЦК КПСС отметил, что эти ошибки стали возможны потому, что ЦК КП Литвы и Министерство просвещения республики не придали должного значения созданию полноценного марксистско-ленинского учебника по истории Литвы для школ и не обеспечили необходимой помощи и контроля по его написанию» – žт.: LYA, f. 1771, ap. 207, b. 111, l. 16.

⁷⁹ Паушто В., Шармайтис Р. Создать полноценный учебник по истории Литвы, с. 112.

TSR istorijos vadovėlius, nors vienam rašyti visą Lietuvos istoriją jam jau nebuvo leista. Žurnalo „Kommunist“ recenzijoje švelninantis pobūdis, palyginti su griežtesniu partinių organų nutarimų tonu, matyti ir iš to, kad J. Jurginis kritikuojamas kaip istorikas, kaip asmuo, bet nieko neparašyta apie LKP CK, Lietuvos TSR Švietimo ministerijos, Istorijos instituto ar leidyklos atsakomybę, kas buvo pasakyta neskelbtuose TSKP CK ar LKP CK biuro nutarimuose.

Apibūdinant tokią situaciją verta prisiminti rusišką patarlę: «Вали на **БУРОГО**, **БУРЫЙ** свезёт», arba kitą variantą: «Валим всё на **БУРОГО** – **БУРЫЙ** всё свезёт!» Posakis reiškia atsakomybės suvertimą kažkam vienam, kas tą atsakomybę prisiims ir teks. Lietuviškas vertimas galėtų skambėti taip: „Versk ant meškos, meška išvež!“ arba „Versk ant bėrio, bėris patemps!“ Asmeniškai kaip klystantis istorikas J. Jurginis kritikuotas žurnale „Kommunist“ kitų dviejų istorikų netgi labiau nei TSKP CK slaptame nutarime, kuriame dėl J. Jurginio „klaidų“ labiausiai kliuvo LKP CK ir LTSR Švietimo ministerijai, o LKP CK biuras dar apkaltino Istorijos institutą ir Valstybinę pedagoginės literatūros leidyklą. Partinėms viršūnėms tiek Maskvoje, tiek Vilniuje galų gale tapo naudinga visą kaltę viešai suversti vienam istorikui kaip asmeniui, spausdinamą kritinę recenziją parodyti kaip istorikų cecho reiklaus mokslinio gyvenimo atspindį. Pats J. Jurginis jau anksčiau laiku susiorientavo pripažinti savo „klaidas“ (bent jau partiniame susirinkime Istorijos institute) ir, atlaikęs viešą kritiką, toliau galėjo dirbti mokslinį darbą ir rašyti vadovėlius.

O tai, kad recenzijoje, paskelbtoje žurnale „Kommunist“, nefigūravo A. Andre-

jevo ir A. Piaskovskio pavardės, bet vietoj jų atsirado R. Šarmaičio pavardė, galėtų būti paaiškinama noru suteikti recenziniam straipsniui respektabilesnį pobūdį istoriografiniu ir mokslinio autoritetingumo požiūriu. V. Pašuto buvo jau pripažintas autoritetas moksliniuose sluoksniuose ir po monografijos apie Lietuvos valstybės susidarymą 1959 m. buvo laikomas geriausiu specialistu ir ankstyvosios Lietuvos valstybės istorijos klausimais. Jis buvo Maskvoje leidžiamo daugiatomio akademinės istorijos leidinio „Istorija SSSR“ kelių tomų, apimančių feodalinį laikotarpį, atsakomasis redaktorius, taip pat vienas iš šio leidinio autorių. V. Pašuto pavardė tarybinėje istoriografijoje jau buvo tapusi reikšminga. Manau, dėl to jis iš trijų maskviečių recenzentų buvo įtrauktas į viešai skelbiamo recenzinio straipsnio parašymą. O lietuvis R. Šarmaitis, Partijos istorijos prie LKP CK direktorius, jau pagal savo pareigas buvo specialistas Nr. 1 revoliucinio judėjimo ir Lietuvos komunistų partijos istorijos klausimais, įskaitant naujausią jos raidos etapą – Tarybų Lietuvą. Taigi ir senoji, ir naujoji Lietuvos istorija recenziniame straipsnyje buvo atstovaujama aukščiausio pagal rangą lygio specialistų. Tai beveik automatiškai atmetė galimybę kaltinti J. Jurginio kritikus Lietuvos istorijos neišmanymu. Be to, lietuvių istoriko dalyvavimas kritikoje buvo reikšmingas gal dar ir politine prasme (esą ne vien rusų, bet ir pačių lietuvių istorikai kritikuoja!). O paskelbus V. Pašuto, A. Piaskovskio ir A. Andrejevo recenziją galėjo kilti klausimas, kas tas istorijos mokslų kandidatas A. Andrejevas ir ką Lietuvos istorijos baruose yra nuveikęs istorijos mokslų daktaras A. Piaskovskis? Pastarasis šioje srityje niekuo nepasizymėjo, o A. Andrejevas,

tiesa, savo kandidato disertacijos pagrindu buvo Maskvoje išleidęs knygelę apie proletarinę revoliuciją Lietuvoje 1918–1919 m.⁸⁰ Bet A. Andrejevas, turėdamas tik istorijos mokslų kandidato laipsnį (ne mokslų daktaras!), matyt, buvo nelabai ryški figūra sovietinės sistemos mokslinėje hierarchijoje. Ir vėliau lietuviškoje tarybinėje istoriografijoje, kitaip nei V. Pašuto, jis mažai minėtas. Jo įtraukimas į recenzentų „troiką“ pradiniam etape bandant dalykiškai sukritikuoti J. Jurginį vis dėlto rodytų, kad Maskvoje nebuvo labai iš ko rinktis ir A. Andrejevas, išleidęs knygelę apie naujausią Lietuvos istorijos laikotarpį, bent jau gaudėsi sąjunginės respublikos istorijoje.

Nors trijų maskviečių recenzija nebuvo paskelbta, ja, kaip profesionalių istorikų išvadomis, buvo pasinaudota rengiant partijos nutarimus dėl J. Jurginio mokymų knygų: tiek TSKP CK, tiek LKP CK biuro lygiu. Kaip rodytų tekstų analizė, maskviečių recenzija neoficialiai remtasi ir J. Jurginio klaidas ir trūkumus iškeliančiuose straipsniuose laikraštyje „Tarybinis mokytojas“.

5. Pagrindinė ideologinio kaltinimo priežastis – klaidinga istorijos periodizacija

J. Jurginio kritikams Maskvoje ypač nepatiko Lietuvos istorijos periodizacija. Jos pagrindu buvo paimta lietuvių žemių valstybinė priklausomybė. Vadovėlio I skyriuje aprašius seniausius gyventojus Lietuvos teritorijoje, kiti skyriai jau buvo padaryti pagal Lietuvos valstybingumo raidos etapus. II skyrius vadinosi „Lietuvos valstybės su-

sidarymas ir jos gyvavimas iki susidėjimo su Lenkija“, III skyrius – „Lietuva vienoje valstybėje su Lenkija“, IV skyrius – „Lietuva Rusijos imperijos sudėtyje“. V–VII skyriai buvo skirti naujausiai istorijai po 1917 metų: „V. Spalio revoliucija ir Lietuvos darbo žmonių kova dėl socialistinės valstybės sukūrimo“, „VI. Lietuva – buržuazinė valstybė“, „VII. Lietuva – Tarybų socialistinė respublika“.

Kaltinimai klaidingu periodizavimo principu buvo išreikšti neskelbtoje trijų Maskvos istorikų recenzijoje, kartojosi ir archyve saugomame 26 kritinių pastabų sąrašė, ir LKP CK biuro nutarime, ir LKP XIII suvažiavime viešai išsakytoje A. Sniečkaus kritikoje dėl J. Jurginio vadovėlio⁸¹. Pats pirminis J. Žiugždos straipsnis „Tarybiniam mokytojui“, 1961 m. rudenį pradėjusiam J. Jurginio vadovėlių kritikuojančių publikacijų serijai, iš esmės taip pat buvo skirtas atskleisti „nemokslinę buržuazinę-idealistinę istorijos periodizaciją“, pabrėžiant klaidingą laikotarpių išskyrimą „maždaug nuo XII–XIII a. iki Spalio revoliucijos“⁸². O recenzijoje, paskelbtoje žurnale „Kommunist“, nurodoma, kad „J. Jurginio schemeje du Lietuvos istorijos etapai – kapitalizmas ir feodalizmas – pasirodė neatriboti“⁸³. Šiuo atveju kaltinimai lyg ir teoriniai, o labiausiai iškeliamas senosios Lietuvos istorijos periodizavimas, nekritikuojant naujausios istorijos dalijimo į smulkesnius laikotarpius. Kodėl gi Maskvai taip parūpo senesnės istorijos periodizavimas?

Svarbiausia priežastis, kodėl buvo atmetama periodizacija pagal lietuvių žė-

⁸¹ Lietuvos Komunistų partijos XIII suvažiavimas // *Komunistas*. 1961, Nr. 10, p. 20–21.

⁸² *Žiugžda J.* Istorijos mokyma – į aukštą lygį // *Tarybinis mokytojas*. 1961, rugsėjo 10, Nr. 73, p. 2.

⁸³ *Пауцто В., Шармайтис Р.* Создать полноценный учебник по истории Литвы, с. 109.

⁸⁰ *Андреев А. М.* Борьба литовского народа за советскую власть 1918–1919 гг. Москва, 1954.

mių valstybinę priklausomybę, kaip man atrodo, nebuvo aiškiai atskleista. Pasakytą, kad moksleiviams tokia periodizacija neleis teisingai suprasti istorijos eigą, kad temdo liaudies masių vaidmenį istorijoje, netinkama, negali būti priimta, nes neatitinka marksizmo-leninizmo reikalavimų ir tiek. Na ir kas? Ar verta dėl to kelti triukšmą? O esmė, mano supratimu, buvo ta, kad jei kiekviena sąjunginė respublika pradėtų periodizuoti savo teritorijos istoriją pagal politinės priklausomybės praeityje principą, tai pradėtų byrėti, o gal net ir sugriūtų visa bendra TSRS kaip trečiąją tūkstantmetį bebaigiančios valstybės koncepcija. Einant tokiu keliu kaip J. Jurginio, būtų labai sunku suderinti visų sąjunginių respublikų vadovėlius, o sąjunginis istorijos vadovėlis prarastų savo reikšmę. Visos respublikos, oficialiosios Maskvos supratimu, turėjo savo ankstesnę istoriją „sugrūsti“ į feodalizmą ir kapitalizmą, o kai kurios, pavyzdžiui, Armėnija ar Vidurinės Azijos respublikos, dar ir į vergovinę santvarką. Taip formaliai būtų išlaikomas vieningumas, pagrįstas socialinių ekonominių formacijų principu. Tai, ką pasiūlė lietuvis Juozas, periodizuojant Lietuvos istoriją, t. y. analogiško principo galimas taikymas kitų respublikų istorijoje, kirtosi su gruzino Josifo lemta koncepcija ir galėjo sukomplikuoti visą TSRS istorijos mokymą.

Atkreiptinas dėmesys, kad vienas iš autorių, parašiusių kolektyvinę trijų maskviečių recenziją J. Jurginio vadovėliui, buvo istorijos mokslų daktaras A. Piaskovskis, kuris apskritai nežinomas kaip Lietuvos istorijos specialistas, o buvo Vidurinės Azijos naujesnės istorijos žinovas. Pavyzdžiui, 1957 m. buvo išleista jo knyga apie 1905–1907 m. revoliuciją Uzbekistane⁸⁴,

o 1958 m. – apie revoliuciją Turkestane⁸⁵. Pažiūrėję, kaip J. Jurginis maskviečių recenzijoje buvo kritikuojamas už 1905 m. revoliucinių įvykių Lietuvoje vaizdavimą, pamatytume, kad čia nebuvo stengiamasi operuoti Lietuvos istorijos faktais – recenzantai nesijautė kompetentingi tai daryti. Jų, veikiausiai šiuo atveju A. Piaskovskio⁸⁶, „kompetencija“ pasireiškė vardijant tai, ko J. Jurginis nepaminėjo vadovėlio 21-ame skyriuje, skirtame 1905–1907 m. revoliucijai Lietuvoje: „Visame tame skyriuje nėra net paprasčiausio paminėjimo apie V. I. Leniną, nei apie bolševikus, nei apie III RSDDP bolševikų suvažiavimą ir Tamerforso bolševikų konferenciją, nei apie RSDDP IV ir V suvažiavimus, nei apie bolševikinius laikraščius, nei apie darbininkų deputatų tarybas, nei apie lenininę taktiką 1905–1907 m. revoliucijoje, nei apie bolševikų kovą prieš menševikus, eserų ir kadetus ir t. t.“⁸⁷

E. Griškūnaitės straipsnyje, paskelbtame „Tarybiniame mokytojuje“ 1961 m. spalio 5 d., aiškiai remtasi trijų maskviečių recenzijoje išreikšta J. Jurginio kritika dėl 1905–1907 m. revoliucijos vaizdavimo. Nors maskviečių recenzijos tekstas ir neminimas, tai nesunku suprasti, nes E. Griškūnaitės kaltinimai kartojasi ir yra tiesioginių sutapimų. Palyginkime, pavyzdžiui, pirmiau pateiktą citatą iš maskviečių recenzijos su E. Griškūnaitės straipsnio vieta: „Vadovėlio autorius rašo apie 1905 metų

⁸⁵ *Пясковский А. В. Революция 1905–1907 годов в Туркестане. Москва, 1958.*

⁸⁶ Šį spėjimą galėtume pagrįsti tuo, kad iš trijų recenzentų A. Piaskovskis buvo kompetentingiausias Rusijos 1905–1907 m. revoliucijos istorijos klausimais. Tą rodytų jo ankstesnės ir vėlesnės publikacijos: *Пясковский А. В. Первая (Таммерфорсская) конференция РСДРП. Москва, 1955; Пясковский А. В. Революция 1905–1907 гг. в России. Москва, 1966.*

⁸⁷ *ЛЯА, f. 16895, ap. 2, b. 231, l. 112.*

⁸⁴ *Пясковский А. В. Революция 1905–1907 годов в Узбекистане. Ташкент, 1957.*

revoliuciją izoliuotai nuo bendrų Rusijos įvykių. Šiame skyriuje nėra nieko kalbama apie V. Leniną ir bolševikus, RSDDP III suvažiavimą, Darbininkų deputatų tarybas, lenininę taktiką 1905–1907 m. m. revoliucijoje, bolševikų kovą prieš menševikus ir kt.⁸⁸

Nors J. Jurginis savo vadovėlyje paminėjo 1905 m. gruodžio sukilimą Maskvoje, ir čia maskviečių recenzijoje rasta prie ko prisikabinti, – esą jam vadovėlyje skirta per mažai vietos. A. Karinas savo 1960 m. skelbtoje recenzijoje kaltino J. Jurginį, kam jis dubliuoja TSRS istorijos vadovėlio medžiagą apie 1905 m. revoliucinius įvykius, o neskelbtoje trijų maskviečių recenzijoje J. Jurginis kaltinamas jau už tai, kam jis tos Rusijos istorijos medžiagos nepateikia! Visa tai labai primena priekabių ieškojimą. Ne susirūpinimas objektyviu 1905 m. revoliucinių įvykių Lietuvoje nušvietimu yra tikrasis motyvas, o siekiama rasti kuo daugiau tikrų ar tariamų trūkumų bei „klaidų“ norint suformuluoti išvadą, kad vadovėlis apskritai yra netinkamas naudoti mokyklose.

Krinta į akis, kaip maskviečiai istorikai savo recenzijoje apskritai įvertino J. Jurginio vadovėlio IV skyrių, kuriame vaizduota Lietuva carinės Rusijos sudėtyje. Pagristai buvo nurodyta, kad tas skyrius parašytas labai vienašališkai, atitrauktai nuo Rusijos ir kitų Lietuvos tautybių (rusų, lenkų, žydų, baltarusių ir kt.), o knygoje dėstoma tik tai, kas susiję su lietuviais pagal tautybę. Prisikabinta buvo ir prie to, kad J. Jurginis neparodė Lietuvos „įėjimo“ į carinės Rusijos valstybę „progresyvios“ reikšmės.

Iš tikrųjų, jei Lietuvos carinės Rusijos sudėtyje vaizdavimas neturėtų apsiribo-

ti vien lietuvių padėties ir raidos atskleidimu, tai vertinant lietuvių ir baltarusių žemių prijungimą prie carinės Rusijos XVIII a. pabaigoje, kai Lietuva prarado valstybingumą, o XIX a. bandyta apskritai ištrinti Lietuvos vardą ir net lietuviška spauda lotyniškais raidėmis uždrausta, tą pažangumą lietuvių požiūriu sunku buvo įžiūrėti. Net ir tarybinio laikotarpio lietuvių istorikai vengė rodyti Lietuvos pakliuvimo į carinę Rusiją „progresyvumą“, nors J. Jurginio vadovėlyje ir buvo parašyta apie teigiamą Lietuvos prijungimo prie carinės Rusijos reikšmę (už tai jį savo recenzijoje pagyrė A. Karinas). Maskviečių recenzijoje išsakyta kaltinimas J. Jurginiui dėl nepakankamo Lietuvos prijungimo prie Rusijos „progresyvios reikšmės“ iškėlimo, atrodo, pakliuvo ir į TSKP CK nutarimą. Mat šis kaltinimas figūruoja LKP CK biuro nutarime, pakartojusiam esminius TSKP CK priekaištus J. Jurginio vadovėliui. O recenzijoje, paskelbtoje žurnale „Kommunist“, irgi teigta, kad J. Jurginio knygoje apie Lietuvos prijungimo prie Rusijos reikšmę pasakyta „dusliai ir neįtikinamai“⁸⁹. Pasirodo, pažymėti teigiamą prijungimo reikšmę neužteko. Reikėjo apie tai rašyti kaip apie „progresyvų istorinį reiškinį“.

Rusiškoje tarybinėje istoriografijoje ir vadovėliuose jau buvo įtvirtintos išvados apie Vidurinės Azijos prijungimo prie carinės Rusijos XIX a. antroje pusėje „progresyvią“ reikšmę. Tam buvo skirtas ir A. Piaskovskio straipsnis, paskelbtas 1959 m. žurnale „Voprosy istorii“⁹⁰. Aki-vaizu, kad maskviečių recenzijoje, parti-

⁸⁹ Паушто В., Шармайтис Р. Создать полноценный учебник по истории Литвы, с. 110.

⁸⁸ Griškūnaitė E. 1905–1907 metų revoliucija Lietuvoje // Tarybinis mokytojas. 1961, spalio 5, Nr. 80, p. 3.

⁹⁰ Пясковский А. В. К вопросу о прогрессивном значении присоединения Средней Азии к России // Вопросы истории. 1959, № 8, с. 21–46.

niuose nutarimuose bei žurnale „Kommunist“ ir Lietuvai buvo pritaikytas carinės Rusijos sudėtyje „progresyvos reikšmės“ terminas, kuris tarybinėje istoriografijoje jau buvo įprastas kalbant apie Turkestano prijungimą prie Rusijos XIX a.

A. Piaskovskis, beje, jau buvo pasižymėjęs triuškinant sąjunginių respublikų (tiurkiškų) istorikus. Konkrečiai 1949 m. jis, dar būdamas istorijos mokslų kandidatas, neigiamai įvertino Z. Š. Radžabovo daktaro disertaciją „Visuomeninės minties istorija Uzbekistane kolonijiniu laikotarpiu“. A. Piaskovskis galutinai ją sutriuškino, pabrėždamas, kad disertacijos autorius laikosi neteisingų bendrųjų nuostatų, vadovaujasi ne klasinėmis, marksistinėmis-lenininėmis pozicijomis⁹¹.

Panašaus pobūdžio kaltinimų randame ir maskviečių parašytoje J. Jurginio vadovėlio recenzijoje, pabrėžiančioje autoriaus nukrypimą nuo marksizmo-leninizmo ir pakliuvimą kai kuriais atvejais į „buržuazinę objektyvizmą“. Šiame kontekste darosi labiau suprantamas klaidingos periodizacijos baubas. Jei, pavyzdžiui, Vidurinės Azijos tarybinės respublikos būtų pradėjusios kurti originalias periodizacines schemas pagal savo regionų politinę priklausomybę 2 ar net 3 tūkstantmečių istorijos raidoje? Kokių tai turėtų padarinių vadovėliuose? A. Piaskovskiui ir kitiems Maskvos istorikams turėjo būti aišku, kur slypi J. Jurginio periodizacinės schemos pavojingumas visam TSRS istorijos konceptui. Dėl to Vidurinės Azijos istorijos specialisto įtraukimas į recenzentų „troiką“ gal ir nebuvo atsitiktinumas.

Kazachijos TSR, Turkmėnijos TSR, Uzbekijos TSR, Tadžikijos TSR, Kirgizi-

jos TSR praeitį rodyti nuo jų kaip tarybinių sąjunginių respublikų sukūrimo datos, TSRS įkūrimo 1922 m. ar 1917 m. „Spalio revoliucijos“ nebuvo ypač sudėtinga. Tačiau atskleisti šių respublikų regionų istoriją pagal politinės priklausomybės principą per kelis tūkstantmečius buvo jau ne tik mokyklinės istorijos, bet ir paties istorijos mokslo problema. Juo labiau kad Vidurinės Azijos senovė buvo labai marga ir turtiną, o Kazachstanas, Turkmėnija, Kirgizija, Tadžikija ir Uzbekija su savo tarybinio laikotarpio teritorinėmis sampratomis kaip valstybiniai dariniai praeityje neegzistavo. Ne viską tūkstantmečių istorijoje buvo išsiaiškinę ir mokslininkai, o kokia makalynė būtų užvirusi moksleivių galvose? A. Šestakovo (su J. Stalino žinia ir pagal jo nurodymus) redaguotame vadovėlyje problema buvo išspręsta labai paprastai. Trumpai aprašius Urartu vergovinę valstybę Pietų Užkaukazėje, apie seniausią Vidurinės Azijos praeitį buvo parašyta taip: „Tokios pat valstybės buvo ir Vidurinėje Azijoje. Tai buvo dabartinių uzbekų, tadžikų, turkmėnų protėvių valstybės.“⁹² Taigi, Tarybų Sąjungos moksleiviai neturėjo sau kvaršinti galvos Vidurinės Azijos senovės valstybių ar valdančiųjų dinastijų konkrečiais pavadinimais, žinoti, kada kas valdė, išvardijant iš eilės tame regione buvusius valstybinius darinius (įvairius ten kaganatus, chanatus, sultonatus, emyratus, kalifatus, ordas, ulusus, žuzus). Nuosekliau TSRS istorijos vadovėlyje buvo atskleidžiami tik Rusijos valstybės raidos etapai ir teritorinė plėtra. Čia aiškiai vadovautasi 1934 m. J. Stalino nurodymu išryškinti ypatingą rusų tautos istorinę misiją sutelkiant, „surenkant“ apie ją esančias tautas.

Šiuolaikiniai tyrinėtojai D. Brandenbergeris, A. Dubrovskis, Kevinas M. F. Plattas

⁹¹ Сони́н А. С. ВАР СССР в послевоенные годы: наука, идеология, политика // Вопросы истории естествознания и техники. 2004, № 1, с. 26–27.

⁹² История СССР. Краткий курс, 1955, с. 9.

šią J. Stalino idėją vadina „rusocentrizmu“ ar „rusocentristiniu etatizmu“, kuris išreiškė esminį sovietinio patriotizmo principą⁹³. Terminas „rusocentrizmas“ apibūdinant J. Stalino istorinę koncepciją, mano supratimu, yra tinkamesnis, nei A. Bumblausko vartojamas „maskvocentrizmo“ terminas⁹⁴. Mat J. Stalino koncepcija apėmė ir Rusijos istoriją iki Maskvos iškilimo, o ir Rusijos sostinė 1712–1918 m. buvo Sankt Peterburgas (nuo 1914 m. pavadintas Petrogradu). Keistokai atrodytų rašyti apie J. Stalino inicijuotą Petro I kultą sovietinėmis sąlygomis kaip tariamo „maskvocentrizmo“ išraišką. Vartojant „rusocentrizmo“ terminą tokių problemų nekyla.

Vis dėlto dirbtinai sukurtos apie tris tūkstančius metų apimančios Tarybų Sąjungos valstybinės raidos koncepcijos istoriniais argumentais logiškai buvo neįmanoma įrodyti. Esminius periodizavimo klausimus lemdavo Kremliaus vadovybės pozicija, o paskui, per daug dėl jos jau nediskutuodami, šios pozicijos turėjo laikytis istorikai. Nukrypimai nuo sąjunginės

istorijos schemas N. Chruščiovo laikais buvo baudžiami, kaip matome, administracinėmis priemonėmis, partinių organų nutarimais, kaltinimais nukrypimu nuo marksizmo-leninizmo, istorijos periodizavimo marksistinių-lenininių principų, tarybinio istorijos mokslo laimėjimų nepaisymu ir pan. Nereikia užmiršti, kad tada dar nebuvo TSRS Švietimo ministerijos (ji buvo įsteigta tik 1966 m.). Tai reikšia, kad švietimo sistemoje nebuvo sąjunginės instancijos, kuri administraciniu būdu galėtų tiesiogiai priimti sprendimus dėl sąjunginių respublikų vadovėlių, leisti atitinkamas direktyvas. Stalino laikais ketvirtojo dešimtmečio antrojoje pusėje kai kurie neįtikė vadovėlių rankraščių autoriai buvo represuojami ar net likviduojami. Toks likimas, pavyzdžiui, ištiko jau minėtą istoriką N. Vanagą (H. Bahar) – jis buvo sušaudytas 1937 m. Bet chruščiovinio „atlydžio“ metu, kaip rodo J. Jurginio vadovėlio likimas, jau buvo kiti laikai.

Tokiame fone darosi suprantamiau, kodėl reikėjo priimti nutarimą dėl J. Jurginio vadovėlio TSKP CK lygiu. Tas nutarimo tekstas, nors ir slaptas, kopijomis galėjo būti išsiųstas susipažinti visų sąjunginių respublikų partinių organizacijų CK vadovybei ir taip duotas signalas neužsimiršti, nenukrypti nuo sąjunginių normų respublikose rengiant vietinės istorijos vadovėlius. Pagal nusistovėjusią partinę praktiką, susipažinus su slapto nutarimo turiniu, dokumentas turėjo būti grąžinamas į Maskvą, tačiau respublikų partinė vadovybė jau nebūtų turėjusi argumento esą nežinojo, ko iš jų reikalaujama pateikiant vietinę istoriją. Juo labiau kad pagrindinis TSKP CK žurnalas „Kommunist“ 1961 m. gruodį paskelbė kritinę „Lietuvos TSR istorijos“ vadovėlio recenziją, kuri turėjo tapti reikš-

⁹³ *Brandenberger D. National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931–1956. Cambridge, Mass., 2002; Дубровский А. М. Историк и власть: историческая наука в СССР и концепция истории феодальной России в контексте политики и идеологии (1930–1950-е гг.). Брянск, 2005; Платт Кевин М. Ф. Репродукция травмы: сценарии русской национальной истории в 1930-е годы // Новое литературное обозрение. 2008, № 2 (90), с. 63–85.*

⁹⁴ *Bumblauskas A. Konfliktai Lietuvos sovietinėje istoriografijoje: psichologija ar metodologija? // Lietuvos sovietinė istoriografija. Teoriniai ir ideologiniai kontekstai / Sudarė A. Bumblauskas ir N. Šepetys. Vilnius, 1999, p. 102–139; Bumblauskas A. Ar būta marksizmo sovietinėje lietuvių istoriografijoje? Sovietinės lietuvių istoriografijos analizės metodologinės gairės // Tarp istorijos ir būtovės / Sudarė A. Bumblauskas ir R. Petrauskas. Vilnius, 1999, p. 367–399; Bumblauskas A. Lietuvos istorijos periodizacijos modeliai socialinės istorijos požiūriu // Lietuvos istorijos studijos. 2006, t. 17, p. 9–26.*

mingu signalu ir kitų sąjunginių respublikų vadovybei bei istorikams. Tai hipotetiniai pasvarstymai, kurie galėtų būti geriau pagrindžiami po nuodugnesnių tyrimų Maskvos archyvuose, jei ten pavyktų rasti su J. Jurginio vadovėlio kritika susijusios medžiagos.

Ieškant daugiau priežasčių, kodėl J. Jurginis sąjunginių lygiu dėl vadovėlio buvo užsipultas 1960–1961 m., o ne anksčiau, kai pasirodė vadovėlio pirmieji leidimai, būtų galima atkreipti dėmesį į dar keletą momentų. Kai kurie autoriai jau yra rašę, kad kažkas iš Vilniaus J. Jurginį dėl to vadovėlio įskundė Maskvai⁹⁵. Tai būtų galima išsiaiškinti vėlgi tik po papildomų archyvinių paieškų. Tačiau disponuojama medžiaga jau dabar leistų paaiškinti, kodėl Lietuvoje iš pradžių J. Jurginio vadovėlis buvo sutiktas džiaugsmingai ir net vietinė partinė vadovybė į jį žiūrėjo palankiai, nenumatydama, kad vadovėlis gali sukelti nervingą reakciją Maskvoje.

Jei pažiūrėtume į trijų maskviečių istorikų parengtą J. Jurginio vadovėlio kritinę recenziją, pamatytume, kad daugiausia kritikos teko „ikispalinio“ laikotarpio vaizdavimui. O naujausios istorijos nuo 1917 m. vaizdavimas buvo vertinamas teigiamai: „V–VII skyriai, skirti Spalio socialistinei revoliucijai ir lietuvių liaudies kovai už socialistinės valstybės sukūrimą, 1920–1940 m. periodo buržuazinę Lietuvą ir Lietuvos Tarybinę Socialistinę Respubliką (1940–1950 metų) yra geriausi vadovėlyje. Medžiaga čia dėstoma nuosekliai, teisingai ir įdomiai.“⁹⁶ Šiems skyriams trijų Maskvos recenzentų buvo pareikštos tik kelios nelabai aštrios kritinės pastabos,

veikiausiai vien tam, kad parodytų, jog ir čia ne viskas gerai. Maskviečiai istorikai taip pat pripažino apskritai gerą J. Jurginio literatūrinį stilių ir moksleivių supratimo lygiui tinkamą kalbą.

Tokia reikalų padėtis leidžia suprasti, kodėl ruošiant J. Jurginio vadovėlio pirmuosius leidimus nebuvo tokios aštrios kritikos kaip 1961 m., kodėl po pirmojo 1957 m. leidimo išeidavo kiti, tik su nedideliais taisymais ir papildymais. Cenzoriai ir atsakingi darbuotojai, skaitę rankraštį ir pirmuosius leidimus, manau, žiūrėjo visų pirma į tai, kaip autorius rodo istoriją po 1917 m., „buržuazinę“ Lietuvą, 1940–1941 m. įvykius, hitlerinės okupacijos laikotarpį, pokarinę tarybų Lietuvą. Čia autorius rašė aiškiais sakiniais, smerkdamas buržuazinę santvarką ir garbindamas „tarybų valdžią“. Kitaip tada ir būti negalėjo. O atsakingi partinio aparato veikėjai, partijos istorikai ir cenzoriai vargu ar turėjo tiek kompetencijos, kad galėtų konstruktyviai ir dalykiškai įvertinti anksčiau laikotarpių vaizdavimą. Partijos istorikai buvo kompetentingesni istorijos nuo XIX a. pabaigos klausimais ir galėjo daugiau dėmesio skirti nacionaliniam sąjūdžiui vaizduoti (iš „klasinių pozicijų“), ankstyvajam socialdemokratiniam judėjimui arba, tarkim, 1905 m. revoliucijai, palygindami tai su partijos istorijos mokslo nuostatomis. Be to, svarstant J. Jurginio tekstus Lietuvoje, kažin ar kas rimtai mąstė apie galimą suderinamumą su Rusijos, Vidurinės Azijos regiono ar Užkaukazės sąjunginių respublikų senesnės istorijos pateikimu vadovėliuose, galinčias dėl to iškilti komplikacijas.

J. Jurginio vadovėlio lietuviškose recenzijose 1957–1958 m., nors ir buvo atkreiptas dėmesys į kai kuriuos trūkumus,

⁹⁵ Rudokas J. Sunki buvo Lietuvos istoriko duona, p. 41.

⁹⁶ LYA, f. 16895, ap. 2, b. 231, l. 123.

vadovėlio marksistiniu pobūdžiu net neabejota⁹⁷. Pavyzdžiui, Z. Kondrato recenzijoje atkreiptas dėmesys į tai, kad vadovėlio skyrių pavadinimai nesutampa su priimta Lietuvos istorijos periodizacija. Visi Z. Kondrato išvardyti vadovėlio trūkumai buvo susiję su „ikispalnio“ laikotarpio temų vaizdavimu, tačiau dėl to J. Jurginis nebuvo apkaltintas ideologine prasme, trūkumus esą bus lengvai galima pašalinti leidžiant pakartotinę laidą, o recenzijos gale vadovėlio pasirodymas įvertinamas kaip „reikšmingas įvykis tarybinio istorijos mokslo vystymesi“⁹⁸. Klausimas apie sąryšį su kitų sąjunginių respublikų istorija lietuviškose recenzijose iš pradžių beveik nekeltas. Transnacionalinis, kaip dabar sakytume, lygmuo buvo pabrėžtas rusiškose 1960–1961 m. recenzijose. Be to, trijų maskviečių recenzijoje ir straipsnyje žurnale „Kommunist“ J. Jurginis jau buvo apkaltintas rimtai nukrypęs nuo marksistinės-lenininės metodologijos. Kaip pagrindinis to požymis buvo nurodyta J. Jurginio vadovėlyje pateikta Lietuvos istorijos periodizacija. Turint omenyje, kad LKP CK biuro nutarimas iš esmės buvo aiškiai padiktotas Maskvos⁹⁹, apie J. Jurginio nesirėmimą „marksistiniu-lenininiu istorinio proceso periodizavimu“ jau viešai kalbėjo ir A. Sniečkus LKP XIII suvažiavime¹⁰⁰, aišku, kad ir TSKP CK nutarime tuo J. Jurginis turėjo būti apkaltintas. O tai

tuometinėmis sąlygomis – jau grėsmingas ideologinis kaltinimas, dėl kurio darosi suprantama, kodėl nutarimas dėl J. Jurginio vadovėlinių „klaidų“ (o ne šiaip klaidelių ar netikslumų) Kremliaus buvo priimtas aukščiausiu lygiu. Formuluoant „rimtos klaidos“ pakliuvo net į patį TSKP CK nutarimo pavadinimą.

Išvados ir apibendrinimai

J. Jurginio „Lietuvos TSR istorija“, leista 1957–1961 m., remiantis tuo metu išgalėjusia tarybinių istorijos vadovėlių praktika, apėmė visą Lietuvos istoriją nuo seniausių laikų iki dabarties. Aktualus laikotarpis buvo parodomas kaip viso istorinio proceso kulminacija. Ja vadovėlio gale tapo N. Chruščiovo laikais iškelta spartaus komunizmo sukūrimo programa. „Lietuvių tauta“ deklaruota kaip aktyvi jos įgyvendinimo dalyvė. Idėjinis politinis nusistatymas komunistinės ideologijos ir propagandos prasme vadovėlyje nekėlė abejonių.

Naujausia Lietuvos istorija po 1917 m. „Spalio socialistinės revoliucijos“ Jurginio vadovėlyje buvo priderinta prie bendro TSRS naujausios istorijos laikotarpio koncepto ir didelių problemų komunistų partijai nekėlė. O kadangi vadovėlio rankraštis buvo ne kartą įvairiais lygiais svarstytas, taisytas, tobulintas, tai Maskvoje iš pradžių irgi nesuvokta kylančios grėsmės konceptualiam TSRS istorijos mokymui. Tačiau nerimą, tam tikrą pasimetimą ir nervingą atsakomąją reakciją Maskvoje 1960–1961 m. sukėlė tai, kaip vaizduota ankstesnė Lietuvos istorija, kurios pateikimas lietuviškame vadovėlyje nesiderino su TSRS istorijos vadovėlio „ikispalnio periodo“ konceptualia struktūra, nulemta Kremliuje J. Stalino ketvirtajame dešimtmetyje. J. Jurginis faktiškai sukūrė prielai-

⁹⁷ Žr.: *Žiugžda J.* Lietuvos TSR istorijos vadovėliui pasirodžius // *Mokslas ir gyvenimas*. 1957, Nr. 3, p. 43; *Mizara R.* Marksistinė tarybų Lietuvos istorija // *Šviesa*. 1958, Nr. 1, p. 6–7; *Kondratas Z.* Pirmasis tarybinis Lietuvos istorijos vadovėlis // *Kauno tiesa*. 1958, sausio 22, Nr. 16, p. 2.

⁹⁸ *Kondratas Z.* Pirmasis tarybinis Lietuvos istorijos vadovėlis.

⁹⁹ Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990, p. 18–19.

¹⁰⁰ Lietuvos Komunistų partijos XIII suvažiavimas // *Komunistas*. 1961, Nr. 10, p. 20–21.

das tokiai vadovėlinei istorijai, kuri galėjo būti traktuojama ir plėtojama kaip alternatyva J. Stalino įdiegtai „rusocentrizmo“ idėjai vadovėlyje „TSRS istorija. Trumpasis kursas“.

„Kaltas“ buvo ne tiek J. Jurginis, kiek pati Lietuvos praeitis, kurią buvo galima pakankamai aiškiai struktūruoti savojo valstybingumo raidos prasme, ko taip lengvai nepasakytum apie visas kitas sąjungines respublikas, išskyrus pačią Rusiją. Lietuviai dar Viduramžiais sukūrė valstybę, o J. Jurginis pabandė nuosekliai ir logiškai pateikti jos istoriją, išskirdamas atskirus valstybinės raidos etapus. Kaip nustatė A. Bumblauskas, J. Jurginio Lietuvos senosios istorijos periodizacija sutampa su A. L. Schlötzerio, J. Lelewelio, A. Šapokos periodizacinėmis schemomis¹⁰¹. O Tarybų Lietuvą traktuodamas kaip XIII a. atsiradusio Lietuvos valstybingumo tęsinį ir sėkmingą dabarties epochos stadiją, J. Jurginis augančiai kartai lietuviškoje mokykloje literatūroje siekė formuoti istorinę atsakomybę už Tarybų Lietuvos likimą norint išnaudoti sąlygas, kai Lietuvos plotas dėl Tarybų Sąjungos politikos padidėjo beveik penktadaliu, o Vilnius ir Klaipėda nuo 1945 m. atsidūrė vienos valstybės ribose – tai buvo unikalio visose ilgaamžėje lietuvių valstybingumo istorijoje¹⁰².

Tačiau Lietuvos TSR buvo tik viena iš 15 tarybinių respublikų ir Maskvoje po kiek laiko susigriebta pažiūrėti plačiau: o

kas bus, jei kiekviena sąjunginė respublika ims savarankiškai ir originaliai traktuoti savo senąją istoriją, išskirti atskirus valstybinės priklausomybės praeities etapus ir pagal tai periodizuoti vadovėliuose savo „ikispalinių periodą“, t. y. visą praeitį nuo seniausių laikų iki 1917 m. Spalio revoliucijos Rusijoje? Numanomi padariniai galėjo pasirodyti pražūtingi visai Tarybų Sąjungos kaip rusocentrinės valstybės istorinei koncepcijai. Ypatingų problemų vadovėliuose būtų sukėlęs analogiško principo taikymas Tarybų Sąjungai priklausančio Vidurinės Azijos regiono civilizacijai praeičiai, apimančiai keletą tūkstančių metų.

J. Jurginio vadovėlį reikėjo „sudirbti“, nes jis Maskvai netiko savo periodizaciniu principu, t. y. istorinių laikotarpių išskyrimu pagal Lietuvos valstybinės raidos etapus. Tačiau vien dėl to, dėl vienos ar kitos „klaidos“ priimti TSKP CK nutarimą ir pradėti kritinę kampaniją spaudoje būtų atrodę per menka. Dėl to Maskvoje bandyta ieškoti ir kitų J. Jurginio mokomosios literatūros trūkumų, pasitelkus tiek vadovėlių metodikos, tiek Lietuvos ankstyvosios, tiek naujausios istorijos specialistus, į pagalbą kviečiantis net ir Vidurinės Azijos istorijos politiškai patikimą žinovą, jau pasižymėjusį triuškinant nacionalinių respublikų istorikus. Po viso šito buvo sudarytas ilgokas vadovėlio „klaidų ir trūkumų“ sąrašas, o TSKP CK 1961 m. rugpjūčio 16 d. slapta nutarimas dėl J. Jurginio „rimtų klaidų“, kritika centrinėje spaudoje ir atitinkami svarstymai respublikiniu lygiu bei draudimas J. Jurginio vadovėlį naudoti mokymo procese jau atrodė kur kas labiau pagrįsti. Kartu duotas signalas kitų sąjunginių respublikų partinei vadovybei neužsimiršti, žiūrėti Maskvos linijos ir prižiūrėti savus respublikinės reikšmės

¹⁰¹ Žr. 94-ą išnašą.

¹⁰² Šis klausimas išsamiau aptartas kitose autorius publikacijose. Žr.: *Vyšniauskas A.* Lietuvos ir Lenkijos konfliktas dėl Vilniaus: tarybinio laikotarpio istorijos vadovėlių analizė // *Istorija. Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai*. 2004, t. LXII, p. 82–89, 101; *Vyšniauskas A.* Konfliktas dėl Vilniaus perteikimas tarybinio laikotarpio mokykloje literatūroje // *Lietuvių-lenkų santykiai amžių tėkmėje. Istorinė atmintis. Vilnius*, 2009, p. 321–362.

istorikus. Juo labiau kad TSKP CK savo viešai neskelbtame nutarime dėl vadovėlių trūkumų kaltino ne tik autorių J. Jurginį, bet ir LKP CK bei LTSR Švietimo ministeriją, neteikusius reikiamos reikšmės ir ne užtikrinusius būtinos pagalbos bei kontrolės rengiant vadovėlį. Kaip kritikos „auka“ J. Jurginis savo ruožtu Maskvai tiko dar ir dėl to, kad tuomet jis nebuvo toks jau žinomas ir autoritetingas (ne akademikas, ne profesorius, ne mokslų daktaras, o tik – „istorijos mokslų kandidatas“).

Padėtį Kremliaus ideologams komplikavo tai, kad po J. Stalino mirties ir jo „asmenybės kulto“ pasmerkimo Maskvoje brendo idėja pakeisti Stalino epochoje sukurtus ir įdiegtus mokyklinius istorijos vadovėlius, bet naujas standartinis TSRS istorijos vadovėlis vyresnėms klasėms ilgojai nebuvo parengtas. Nors Stalino mūmija 1961 m. naktį iš spalio 31 d. į lapkričio 1 d. buvo išnešta iš Kremliaus mauzoliejaus (kaip oficialiai skelbta, esą jam ne vieta gulėti šalia Lenino), Stalino nulemtos vadovėlinės TSRS istorijos periodizacinės koncepcijos idėjų ir paskui nebuvo atsisakyta, o viešai svarstyti racionalaus periodizavimo klausimus Kremliaus ideologai nepageidavo, numanydami iš to kylančias grėsmes su tokiu vargu sukurtai bendrai TSRS istorijos koncepcijai.

Tai, kad TSKP CK ideologų nuogaštavimai buvo ne be pagrindo, parodė mokyklinės istorijos raida posovietinėje erdvėje jau subyrėjus TSRS. Šiame fronte prasidėjo nemenkos istorikų kolizijos, skirtingų valstybių istorijos politikų susikirtimai ir net tai, ką atskirais atvejais būtų galima pavadinti „istorijos karais“. Užprotestavus armėnų istorikams, iš Rusijos istorijos vadovėlių išnyko Urartu, ukrainiečių istorikai vadovėliuose ėmė diegti idėją, kad Kijevo

valstybė – tai Ukrainos „aukso amžius“, o pačioje Rusijoje moksleiviai pagal valstybinį švietimo standartą mokosi iš vadovėlių, pavadintų „Otečestvennaja istorija“ („Tėvyninė istorija“). Toks pavadinimas leidžia Rusijos istoriją traktuoti plačiau, neapsiribojant vien rusiškų žemių aplink Maskvą praeitimi. O Moldavijoje dėl Rumunijos ir Moldavijos istorijos traktavimo mokyklinėse programose bei vadovėliuose neramumai išsiliejo į gatvių demonstracijas. Ir visa tai – dar neišsamus konfliktinių vadovėlinės istorijos atvejų „sąrašas“.

Vidurinės Azijos posovietinėse valstybėse savo ruožtu svarbią reikšmę mokyklinėje istorijoje ėmė įgyti civilizacinis požiūris į praeitį, kuris nėra tapatus istorijos nagrinėjimui pagal laikotarpius. Arba štai – Uzbekistano Respublikos sostinėje Taškente nugriovus Marxo paminklą, toje vietoje buvo pastatytas paminklas Temūrai (Tamerlanui) ant kovinio žirgo... Temūras, kitose šalyse žinomas kaip Tamerlanas (1336–1405), tapo šiuolaikinio Uzbekistano pagrindiniu istoriniu herojumi. Jam statomi paminklai, jis figūruoja uzbekiškuose pinigų banknotuose, pašto ženkluose, istorijos vadovėliuose, jo vardu pavadintos gatvės ir skverai, šalyje klesti jo kultas. Kad ir kaip vertintume Tamerlaną, jo kariniai žygiai ir sukurta imperija su sostine Samarkande buvo reikšmingas dalykas pasaulinėje istorijoje.

Ir tada iš laiko perspektyvos pradedi geriau suprasti, kodėl Stalino laikais „TSRS istorijos trumpojo kurso“ vadovėlyje Tamerlanas buvo parodomas kaip „siautęs ir žiaurus“ valdovas, kuris, užėmęs vieną miestą, užkasė 4 tūkstančius gyvų žmonių, o užėmęs kitą miestą, įsakė savo kariams pristatyti 70 tūkstančių gyventojų galvų ir sudėti iš jų bokštą. Istorinėje literatūroje

buvo pateikta ir daugiau panašių atvejų su ypač tiksliais aukų skaičiais (o kas skaičiavo?). Archeologai, beje, taip ir nesugebėjo rasti nė vienos tokios masinių egzekucijų kapavietės su išlikusiomis kaukolėmis. Vis dėlto ne tai norisi pabrėžti. Paprasčiausiai galima kelti klausimą taip: ar galėjo po šio matematiškai labai tikslaus aukų skaičiaus pateikimo prigąsdinti moksleiviai svajoti apie paminklą tokiam baisiam valdovui? Ir ar ne suprantamesnis šiame kontekste darosi šiuolaikinių istorikų nustatytas faktas, kad J. Stalinas 1937 m. rengiant „TSRS istorijos trumpąjį kursą“ išbraukė iš vadovėlio rankraščio frazę apie tai, kaip po totoriškos Kazanės užėmimo Rusijos caras Ivanas IV davė įsakymą išpjauti to miesto gyventojus? Stalinistinio Kremliaus požiūriu vadovėliuose apie Tamerlaną reikėjo iš anksto formuoti negatyvią nuomonę, o Ivaną Rūstų, tradiciškai rusų istoriografijoje vaizduotą kaip tironą, – reabilituoti ir idealizuoti.

Gerokai vėlesnė įvykių raida (jau subyrėjus sovietinei imperijai) leidžia geriau suprasti ir N. Chruščiovo laikų mokyklinės istorijos politiką, kai buvo pareikalauta sąjunginių respublikų vadovėliuose vietinę istoriją pateikti ne originaliai savarankiškai, o tik kaip papildą nustatytam bendram TSRS istorijos mokymo planui ir vadovėliams. Manytina, kad TSKP CK 1961 m. rugpjūčio 16 d. nutarimas dėl J. Jurginio faktiškai čia atliko esminę normatyvinę funkciją. Mat gerai suvokta, kad priešingu atveju, griežčiau nereaguojant, padėtis darytųsi sunkiai kontroliuojama ir labai paini, derinant keliolikos sąjunginių respublikų istorijas, jei jos būtų pateikiamos be generalinės TSRS istorijos linijos ir unifikuojančios socialinių ekonominių formacijų schemas. O iliustracija su kovojančiais

raiteliais „Lietuvos TSR istorijos skaitinių“ viršelyje Maskvą suerzino veikiau siai dar ir dėl to, kad ta iliustracija galėjo padaryti neigiamą poveikį kitų sąjunginių respublikų autoriams ir leidyklų dailininkams. Juk ir Vidurinės Azijos respublikose nesunku buvo ant viršelio pavaizduoti senovinius džigitus ant žirgų, bet maskviečių recenzentų išreikštas noras matyti lietuviško vadovėlio viršelyje iliustraciją iš tarybinio laikotarpio atspindėjo bendrą Maskvos nuostatą dėl visų sąjunginių respublikų: ką jos idėjiškai turėtų eksponuoti vietiniuose istorijos vadovėlių viršeliuose ir kas būtų nepageidautina (savo senosios istorijos garbinimas, nerusiškų senųjų valdovų ar karžygių iškėlimas). Faktiškai tai reiškė, kad A. Nevskį ar kai kuriuos kitus rusų valdovus vadovėliuose iškelti galima ir net reikia, o Vytauto ar kitų Lietuvos kunigaikščių per dažnas minėjimas Maskvai jau kėlė nepasitenkinimą.

Tai, ko gero, buvo jautriausia maskviečių styga – nervingai buvo reaguojama į tai, kas iš TSRS praeities galėjo būti traktuojama kaip istorinė konkurencija rusocentrizmui ar net rusų vaidmeniui pasauline prasme. Štai dėl ko Tamerlanas TSRS istorijos vadovėliuose buvo „žiaurus“ ir nekėlė simpatijų, Vytauto, kaip stipraus, nepriklausomo ir galingo valdovo, įvaizdis J. Jurginio vadovėlyje maskviečiams nepatiko, o vaizduojant senąją Lietuvos praeitį ar Žalgirio mūšį maskviečiai norėjo matyti šiuos dalykus labiau susietus su rusų vaidmeniu istorijoje. Reikalavimas pabrėžti tiek Vidurinės Azijos, tiek Lietuvos prijungimo prie carinės Rusijos „progresyvią reikšmę“ faktiškai reiškė, kad šie regionai turi būti traktuojami kaip labiau atsilikę negu Rusija istorine civilizacine prasme. Lietuvos atveju pabrėžti tai Maskvai buvo

svarbu dar ir dėl to, kad priklausymo carinei Rusijai laikotarpis Lietuvai kaip ir Lenkijai reiškė valstybingumo praradimą ir dėl to reikėjo iš anksto užkirsti kelią galimiems rusų atžvilgiu nepalankiems aiškinimams. Tai buvo svarbu juo labiau, kad XIX a. K. Marxas ir F. Engelsas nedviprasmiškai pasisakė už Lenkijos atkūrimą ir aiškiai rodė Rusijos imperializmo grėsmę Europai, vartodami tokius pasakymus kaip „moskovitų vadovaujama azijatiška barbarybė“ ir pan. Dėl to „marksistiškai“ įrodyti Žečpospolitos padalijimų civilizacinę pažangą buvo ne taip paprasta. O privertus lietuvių istorikus vadovėliuose rašyti apie jų žemių prijungimo prie carinės Rusijos „giliai progresyvią reikšmę“ jau buvo galima operuoti argumentu, esą patys lietuviai (kaip ir baltarusiai) neabejotinai pozityviai vertina pakliuvimą į Rusijos imperiją. Taip sudaromas pagrindas diferencijuotai traktuoti lietuvių ir baltarusių požiūrį, atskiriant juos nuo lenkų.

Maskviečių recenzentų kaltinimai, kad J. Jurginis vadovėlyje nepakankamai atskleidė reakcinį Katalikų bažnyčios vaidmenį istorijoje, vėlgi galėjo kilti iš gilaus vidinio nusistatymo, atmetančio tai, kas kelia grėsmę rusiško civilizacinio pranašumo pripažinimui. O 1905–1907 m. revoliucijos vaizdavimas Lietuvoje susilaukė aštrios kritikos dar ir dėl to, kad nebuvo parodytas rusų vadovavimas joje. Kaip rašė E. Griškūnaitė, gerai perpratusi maskviečių mintį, „pagrindinė revoliucinė jėga Lietuvoje, ypač 1905 metais, buvo RSDDP organizacijos“. Ir tuoj pat pridūrė, kad jas sujungė „buvęs Vilniuje Šiaurės-Vakarų komitetas, kurio priešakyje buvo bolševikai“¹⁰³. Čia tiesiogiai

buvo kartojami trijų maskviečių recenzijos teiginiai.

J. Jurginis savo vadovėlį parašė postalininių permainų laikotarpiu, o pirmas vadovėlio leidimas 1957 m. pasirodė dar net iki N. Chruščiovo „mokyklinės reformos“ paskelbimo. Pradėjus ją vykdyti Maskvoje susigriebta, kad J. Jurginio conceptualus vadovėlis pereinamuoju laikotarpiu, jei nebus tinkamai reaguota, gali padaryti neigiamą įtaką kitoms sąjunginėms respublikoms. Taip galėtų būti sumenkintas ir visos šalies istoriją integruojančio TSRS istorijos vadovėlio vaidmuo. Kita vertus, TSKP CK ir TSRS Ministrų Tarybai 1959 m. spalio 8 d. priėmus nutarimą „Dėl kai kurių istorijos dėstymo mokyklose pakeitimų“ Kremlius buvo suinteresuotas tuo, kad kiekviena sąjunginė respublika turėtų savo istorijos vadovėlį, suderintą su TSRS istorijos kursu. Tai viena priežasčių, dėl ko, manytina, J. Jurginis nebuvo galutinai sutriuškintas, o tik „šukuojamas“.

Nors J. Jurginio vadovėlinės knygos buvo rekomenduota pakeisti naujomis, lietuvių autoriaus kritika, kaip rodo recenzija žurnale „Kommunist“ 1961 m. pabaigoje, nebuvo labai jau pikta asmeniškai lietuvių istoriko atžvilgiu, pripažįstant galimybę jam ir toliau dalyvauti kuriant istorijos vadovėlius. Tuo, veikiausiai, buvo siekiama per daug neišgąsdinti kitų sąjunginių respublikų istorikų, kurie apskritai būtų bijoję rašyti savo respublikos istorijos vadovėlius, jei būtų sužinoję, kad už tokią veiklą labai skaudžiai nukentėjo lietuvių autorius. Antra vertus, tais laikais pasirodžius tokio aštraus tono centrinės partinės spaudos straipsniams apie trūkumus kurioje nors sąjunginėje respublikoje ar Rusijos TFSR srityje, neretai tų respublikų ar sričių partiniai atsakingi veikėjai būdavo priversti pa-

¹⁰³ Griškūnaitė E. 1905–1907 metų revoliucija Lietuvoje // Tarybinis mokytojas. 1961, spalio 5, Nr. 80, p. 3.

likti savo postus. Dėl to, siekiant išvengti nereikalingų komplikacijų, recenzijoje žurnale „Kommunist“ J. Jurginio kritika, pasirašyta lietuvių R. Šarmaičio šalia rusų V. Pašuto, buvo švelninama viską parodant labiau kaip istorikų cecho vidaus reikalą, tiesiogiai nekaltinant LKP CK vadovybės ir LTSR Švietimo ministerijos.

Raginimas iš Maskvos organizuoti viešą naujo Lietuvos istorijos vadovėlio ruošimo konkursą rėmėsi sovietine dar J. Stalino laikais ketvirtojo dešimtmečio antroje pusėje įdiegta patirtimi, kai, nepavykus vien administracinėmis komandinėmis priemonėmis užtikrinti reikiamo TSRS istorijos vadovėlio parengimo, buvo organizuotas viešas vadovėlio rankraščių pateikimo konkursas, o iš pateiktų kelių dešimčių rankraščių partinė vadovybė galėjo pasirinkti labiausiai Kremliaus politinę strategiją atitikusį istorijos vadovėlio rankraštį. Jį asmeniškai aprobus ir papildomai redagavus J. Stalinui, A. Ždanovui ir kitiems atsakingiems darbuotojams, jau buvo galima išleisti kaip „stabilųjį“. Tokia praktika kartu reiškė, kad aukščiausia partinė vadovybė prisiima tiesioginę atsakomybę už pagrindinį šalies istorijos vadovėlį, nors J. Stalino pavardė tarp autorių ir redaktorių oficialiai nefigūravo.

Lietuvoje vis dėlto buvo nerealu tikėtis didelio kiekio rankraščių, nebuvo tiek autorių ir tiek istorijos mokslo centrų, nepanašu, kad respublikos partinė vadovybė politiniais sumetimais norėjo, jog gyventojai masiškai dalyvautų kuriant Lietuvos istorijos vadovėlį. Dėl to vykdant Maskvos „rekomendacijas“ Lietuvos istorijos vadovėlio viešas konkursas buvo tik imituojamas. Iš anksto, jau 1961 m. ankstyvą rudinį, neoficialiai buvo orientuojamasi, kad naująjį Lietuvos istorijos vadovėlį rengs

LTSR MA Istorijos institute sudaryta darbo grupė. Ji ėmė pagrindu J. Jurginio vadovėlį ir jį koregavo, pildė ar trumpino, tiesiogiai atsižvelgdama į Maskvoje išreikštas kritines pastabas.

Šis dalykas gerai matyti lyginant trijų maskviečių recenziją su 1962 m. išleista nauja mokomąja priemone Lietuvos mokykloms. Pavyzdžiui, maskviečiai apkaltino J. Jurginį, kam jis savo vadovėlyje 1812 m. karo su Napoleono armija nevadina Tėvynės karu (kaip buvo įprasta rusams), o 1962 m. „Lietuvos TSR istorijoje“ skaitome, kad karas su okupantais „buvo pavadintas Tėvynės karu“¹⁰⁴. Trijų maskviečių recenzijoje buvo iškeltas RSDDP III suvažiavimo nepaminėjimas ir lenininės taktikos 1905–1907 m. revoliucijoje atskleidimo trūkumas J. Jurginio vadovėlyje, o 1962 m. vadovėlyje atitinkamame paragrafe atsirado skyrelis „RSDDP III suvažiavimas“, kuriame trumpai išdėstyta lenininė revoliucijos taktika¹⁰⁵. O skyrelio „Vilniaus seimas“, už kurio sureikšminimą maskviečiai buvo užsipuolę J. Jurginį, 1962 m. vadovėlyje jau nebeliko.

Negali sakyti, kad J. Jurginis 1957–1961 m. vadovėlyje neminėjo istorinių ryšių su rusais, bet 1962 m. autorių kolektyvo Istorijos institute parengtas naujas „Lietuvos TSR istorijos“ vadovėlis jau buvo kur kas akivaizdžiau pajungtas rusocentrizmo idėjai. Po 1961 m. kritikos iš Maskvos vadovėlinių „klaidų ir trūkumų“ šalinimo procese dalyvavo pats J. Jurginis, tai rodo jo pavardės figūravimas 1962 m. išleistos „Lietuvos TSR istorijos“ autorių kolektyvo sąraše. Tai reiškia, kad J. Jurginis galėjo

¹⁰⁴ *Berlinskienė A., Gaigalaitė A., Jurginis J., Pilkauskas Z.* Lietuvos TSR istorija VII–VIII klasei / Redagavo prof. J. Žiugžda. Kaunas, 1962, p. 30.

¹⁰⁵ Ten pat, p. 51.

būti traktuojamas kaip istorikas, kuris atsižvelgė į kritiką iš Maskvos, pripažino savo klaidas ir „pasitaisė“.

J. Jurginio 1957–1961 m. vadovėlis ir skaitinių knyga yra svarbus epochos istorinio suvokimo paminklas, reikšmingas nagrinėjimui mokomosios literatūros šaltinis. Šie J. Jurginio leidiniai kaip tuo-

metinės lietuviškos istorinės sąmonės formavimo priemonė vienaip ar kitaip gali būti panaudojami ne tik Lietuvos istorijos tyrimuose. Jie būtų svarbūs vadinamosios „Chruščiovo dekadose“ (1953–1964) ir visos sovietinės istorijos kontekste, taip pat istorijos vadovėlių komparatyvistiniuose tyrimuose.

JUOZAS JURGINIS IN 1961 WAS CRITICIZED BY MOSCOW...

Arūnas Vyšniauskas

Summary

This study discusses the secret Resolution of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union (CPSU) on 16 August, 1961. The Resolution was named “Serious errors in the textbook of J. Jurginis’ “History of Lithuanian SSR” and “Readingsbook for the History of Lithuanian SSR”. The issue deals with decision-making in the context of Kremlin’s politics of history, historical background and reasons. From the Kremlin’s point of view J. Jurginis’ educational literature could have lead to complications in the entire history of the USSR and have had a potential negative impact on other Soviet republics. A historical periodization according to Lithuanian statehood phases from Grand Duchy of Lithuania until the Soviet Lithuania was a particular concern raised by Moscow in Jurginis’ textbook. Soviet government in Moscow found it very difficult to coordinate the old history of all 15 Soviet republics with various periodization phases in their schoolbooks. In that case, the General schoolbook of the USSR (from the ancient kingdom of Urartu until Contemporary history) could have lost its significance. This is why Moscow reacted sharply, but with discretion, without abandoning the idea of having separate history schoolbooks for Soviet republics. Moscow gave clear directives for Lithuanian historians to adapt the history of Lithu-

ania to the general historical conception of Soviet Union which was a substantially Russocentric doctrine. This was adopted with the release of a new textbook “History of the Lithuanian SSR” and a new Readingsbook in 1962. The research made on this issue was carried out using a new archival material from the Lithuanian Special Archives, the old textbooks, newspapers and other historical materials from Soviet times. Soviet Union is considered as a kind of continental empire, which indicated directives from Moscow for history teaching in all Soviet republics. The communist ideologists’ old fears had not been without reason, as a new reality showed schoolbook evolution in the post-Soviet space. Various collisions and significant historian conflicts started on this front. These confrontations could be sometimes called as the “history wars” between neighbouring countries. The new trends after the collapse of the Soviet empire enables a better understanding of the old unficated Khrushchev era history schoolbooks. It is assumed that the Resolution of Central Committee of the CPSU on 16 August, 1961 played a crucial normative role in an All-Soviet-Union level. Moscow required Soviet republics to present their own history only as a complement to the overall set of Soviet history curriculum and textbooks.

Įteikta 2010 03 31

Parengta skelbti 2010 10 12